

Czégényi Dóra Andrea

## Az „árnyék nélküli” hiedelem Fogalomtörténeti áttekintés

A nem lineárisan, hanem paradigmákba szerveződő hiedelemkutatás szilárdnak tűnő fogalmi hálójának sajátos alakulástörténete során a *hiedelem* „árnyéka”<sup>1</sup> is eltűnt.<sup>2</sup> A folklorisztika tudományos szótárában markáns terminusként tételeződő kulcsszóban rögzült nyelvi tartalmak módszeres felfejtése<sup>3</sup> során egy a kutatás- és tudománytörténet *szemantikai emlékezetének*<sup>4</sup>

<sup>1</sup>A szintagma egyrészt a *hiedelem* fogalom 15. századi magyar nyelvemlékekben fellelhető ’árnyék’ jelentésére (vö. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* [a továbbiakban *TESz*]. II. H–Ó. Főszerk. Benkő Loránd, szerk. Kiss Lajos–Papp László. Akadémiai, Bp. 1970. 110), másrészt Adelbert von Chamisso fabulájára utal, amelyben a főszereplő eladta árnyékát az ördögnek (Chamisso, Adelbert von: *Schlemihl Péter csodálatos története*. Ford. Bálint Lajos. Genius, Bp. 1921. Eredeti kiadás: *Peter Schlemihls wundersame Geschichte*. Johann Leonhard Schrag, Nürnberg 1814). Az árnyékaról (azaz emlékezetéről) lemondó Schlemihl Péter alakja, valamint francia gyökerű német megalkotójának biográfiája kapcsán Harald Weinrich a felejtésről mint a tudományos újítás mozgatóerejéről értekezik. Lásd Weinrich, Harald: *A felejtés művészete mint erőforrás*. = Uő: *Léthé. A felejtés művészete és kritikája*. Ford. Mártonffy Marcel. Atlantisz, Bp. 2002. 163–174. Eredeti kiadás: *Lethe. Kunst und Kritik des Vergessens*. C. H. Beck, München 1997.

<sup>2</sup>„Myndön zomorofágos nyawalamban mynd tefth zerent ees lelök zerenth leg ennékóm wygalágos hyedelmem.” – olvasható a Kinizsi Pálné Magyar Benigna számára készült 16. századi imádságoskönyvben. *Czech codex* (a továbbiakban *CzehK*). 1513. 18. = *Nyelvelemeltár: Régi magyar codexek és nyomtatványok*. XIV. Közread. Volf György, szerk. Budenz József–Szarvas Gábor–Szilády Aron. MTA Nyelvtudományi Bizottsága, Bp. 1890. 304. Az azóta eltelt közel fél évezred alatt a fogalom egykori ’enyhület, oltalom’ jelentése is kikopott a használatból.

<sup>3</sup>Azt a német fogalomtörténeti módszert követem, amelyet a Reinhart Koselleck köré szerveződött bieleföldi iskola dolgozott ki. Lásd *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. I–VIII. Hrsg. Koselleck, Reinhart–Brunner, Otto–Conze, Werner. Klett-Cotta, Stuttgart 1972–1997; különösen: Koselleck, Reinhart: *Einleitung*. = *i.m.* I. 1972. xiii–xxvii. Reinhart Koselleck értelmezésében egy fogalom „temérdek jelentéstartalom sűrítvénye” (Koselleck, Reinhart: *Fogalomtörténet és társadalomtörténet*. = Uő: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Ford. Hidas Zoltán–Szabó Márton, Atlantisz, Bp. 2003. 135. Eredeti kiadás: *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*. Suhrkamp, Frankfurt am Main 1979), kutatásai pedig „olyan központi fogalmak szemantikájára összehasonlítanak, amelyek történeti időtapasztalatokat sűrítnek magukba” (Koselleck, Reinhart: *Előszó*. = *i.m.* 13). Koselleck fogalomtörténeti teóriájáról lásd még Huszár Ákos: *Reinhart Koselleck fogalomtörténete és az utópia problémája a szociológiában*. Korall (2004). 15–16. sz. 89–116.

<sup>4</sup>A mesterséges intelligencia-kutatások során alkalmazott kifejezést Pléh Csaba használja a szemantikai emlékezet ismeretek megértésében játszott pragmatikus hatásáról értekezve. Az általa pszicholingvisztikai vonatkozásaiban árnyalt kifejezés „tulajdonképpen általános, nem ad hoc jellegű modell lehetőségét kínálja fel” a mindennapi ismeretek, így a hiedelmek rendszerszerű, illetve folyamatjellegű értelmezéséhez is. Pléh Csaba: *Szemantikai emlékezet, ismeret, hiedelem*. = *Hiedelemrendszer és társadalmi tudat*. II. Szerk. Frank Tibor–Hoppál Mihály. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Bp. 1980 (Membrán Könyvek 5–6). 107.

dinamikájából fakadó aspektusra reflektálok: *baboná(k)*ról<sup>5</sup> volt és van, *babonakutató(k)*ról nincs tudomásunk. Miért?<sup>6</sup>

Ennek felülvizsgálatához elsősorban a *hiedelem* fogalom történetileg alakuló jelentéseit tekintem át, majd a rokon jelentésű *babona* terminussal való összevetés során a kutatásban érvényes(ülő) szinkrón-diakrón dialektikát követő gondolkodásmód(ok)ra igyekszem rámutatni.<sup>7</sup> Az összehasonlítás által reflektálhatónak vélem a mára már nem polemikus, de még mindig poliszémikus fogalomhasználatot, ezáltal egy másik kérdést is felvetve: kiküszöbölhető-e a hiedelemről való diskurzus<sup>8</sup> implicit hipokritasága<sup>9</sup> azáltal, hogy rámutatunk arra, ahogyan „a múlt a maga fogalmaival beárad mai fogalmainkba”<sup>10</sup>

<sup>5</sup> Nyelvtörténeti kutatások szerint az északi szláv eredetű *babona* a magyar nyelvbe feltehetőleg a szlovák vagy az ukrán nyelvből került át '1. bővülés; boszorkányság; 2. tévhit', valamint 'e tévhiten alapuló cselekmény' jelentéskörrel. A történeti-etimológiai és értelmező szótárak alapján a *hiedelem* 'téves, babonás hit' jelentésének 18. századi kialakulását követően (vö. *TESz.* I. 1967. 211; *i.m.* II. 1970. 110.) a két szó a 19. században még nem (vö. Dankovszky Gregor: *Kritisch-etymologisches Wörterbuch der magyarischen Sprache* [a továbbiakban *DankSz.*]. Typis Haeredum Belnay, Posonii 1833. 84, 444; Czuczor Gergely–Fogarasi János: *A magyar nyelv szótára* [a továbbiakban *CzF.*]. I. Emich Gusztáv, Pest 1962. 371; *i.m.* II. 1864. 1573; Ballagi Mór: *A magyar nyelv teljes szótára* [a továbbiakban *Ball.*]. I. Franklin, Pest 1867. 60, 565; Szarvas Gábor–Simonyi Zsigmond: *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebb nyelvemlékektől a nyelvújításig* [a továbbiakban *NySz.*]. I. Hornyánszky Viktor, Bp. 1890. 154, 1428), a 20–21. században már szinonimaként tételeződik. Vö. *A magyar nyelv értelmező szótára* (a továbbiakban *ÉrtSz.*). I. Főszerk. Bárczi Géza–Országh László. Akadémiai, Bp. 1959. 383; *i.m.* II. 1960. 250; *Magyar értelmező kéziszótár* (a továbbiakban *ÉKSz.*). Szerk. Juhász József–Szőke István–O. Nagy Gábor–Kovalovszky Miklós. Akadémiai, Bp. 1972. 82, 545; *Magyar értelmező kéziszótár* (a továbbiakban *ÉKSz.*). Főszerk. Pusztai Ferenc. Második átdolgozott kiadás. Akadémiai, Bp. 2003. 80, 520; *Értelmező szótár+. Értelmezések, példamondatok, szinonimák, ellentétek, szólások, közmondások, etimológiák, nyelvhasználati tanácsok és fogalomkörü csoportok* (a továbbiakban *ÉrtSz+*). Főszerk. Eöry Vilma. Tinta, Bp. 2007. 72, 625.

<sup>6</sup> Az esetleges félreértések elkerülése végett itt jegyzem meg: nem valamely tudomány, netalántán tudósközösség (szükségyszerűen önkényes) fogalomhasználati jogát vagy praxisát kívánom (el)vitatni, hanem a magyar néphitkutatásban érvényesülő fogalomalkotás és szóhasználat mikéntjére, hogyanjára kérdezek rá. A fogalomtörténet, a forráskritika egyik speciális módszereként, éppen a „diszciplináris önállóság” keretében beazonosítható „tárgytörténeti tartalmak” vizsgálatát hangsúlyozza. Lásd Reinhart Koselleck: *i.m.* 2003. 123, 136.

<sup>7</sup> 1975-ben egy visegrádi – a hiedelmek természetét, szerveződését és szerepét a mindennapi tudatban tárgyaló – interdiszciplináris munkaértekezlet háromnapos tudományközi eszmecserét eredményezett, majd később azt a kétkötetes művet, amellyel megtörtént a hiedelem babonából tudássá való hangsúlyos átértelmezése. Lásd *Hiedelemrendszer és társadalmi tudat.* I–II. Szerk. Frank Tibor–Hoppál Mihály. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Bp. 1980 (Membrán Könyvek 5–6). Ez a megközelítésmód azóta is mérvadó. A konferenciakötetben helyet kapó öt nyelvészeti vonatkozású írásból az egyik a magyar *hiedelem* szó történetének (eredetének, alaki problémáinak és jelentésfejlődésének), korabeli használatának és szinonimáinak (Országh Mária: *Hiedelem.* = *i.m.* II. 73–82), egy másik az angol *belief* jelentésének feltárására vállalkozott (Frank Tibor–Mente Éva–Siptár Péter: *Belief.* = *i.m.* II. 83–94). Országh Mária több mint három évtizede elvégzett munkájának eredményeit, az általa két munkatárs (Kubinyi Katalin és Kiss Ilona) segítségével kivitelezett adatgyűjtést az elemzés során figyelembe veszem.

<sup>8</sup> A hiedelem körül kialakult tudományos diskurzus (szöveg)terében Keszeg Vilmos a következő spektrumot azonosította: „a hiedelmekről, habár bizonyára minden szerző egyetért abban, hogy a szó műszóként, konvencionális jelentésben használható ugyan, de valójában rossz, mert implicit módon előítéleteket hordoz. Mindenekelőtt azt, hogy hiedelme csak a másik embernek van. Aki hiedelemről beszél, ahhoz a hiedelem gyanúja a legkisebb mértékben sem férhet. Illetve akiről beszél, az valamire elmarasztalható, mert hiedelmei vannak, mert hisz valamiben. A hiedelem tehát mindig egy másik mikrouniverzumhoz tartozik, egy aszimmetrikus viszonyt jelenít meg. Továbbá a hiedelem mindig a múlt, a volt, a letűnt, a jelen magas bástyái mögül immár fölünyesen lehet nyilatkozni. Illetve a hiedelem a modernnel, a tudományossal, a technikával szemben az elavult, a primitív, a tökéletlen.” Keszeg Vilmos: *Hiedelmek kora – korunk hiedelmei.* Korunk XIV(2003). 3. sz. 3.

<sup>9</sup> A kifejezés (görög *hypokrisia* 'szinpadon játszani') eredetileg morálisan semleges töltést hordozott. Itt a később kialakult 'képmutatás, szemforgatás, tettetés' jelentésében használom. Vö. Bakos Ferenc: *Idegen szavak és kifejezések kéziszótára* (a továbbiakban *IdSzSz.*). Második, átdolgozott kiadás változatlan utánnomása. Akadémiai, Bp. 2007. 262. Mint Keszeg Vilmos írja: „A felvilágosodás óta csupán erőltetett s főként megjártzott kísérletek történtek a hiedelmek rehabilitálására.” Keszeg Vilmos: *i.m.* 6.

<sup>10</sup> Koselleck, Reinhart: *i.m.* 2003. 144.

Nyelvtörténeti szempontból a *hiedelem* szó a magyar nyelv „nagyon régi eleme”, kiterjedt szócsaládja „*talán* ősi finnugor eredetű”.<sup>11</sup> Legkorábbi írott alakja (*hièdèlmèzètrè*) a 15. század középső harmadára datált *Bécsi kódex*ben azonosított be.<sup>12</sup> Az eredetileg, feltételezhetően a lejegyzés korát megelőzően már létező ’hűvösség, hideg’ jelentésű *hiedelem* szónak ugyanazon szövegkontextusban előforduló két alakváltozata is ismert: a *hiedelmez* ’húsít, hűsítéssel üdít’ jelentésű ige, illetve a *hiedelmezet* ’hűsítés, hűsítéssel való üdítés’ jelentésű főnév.

A 15–16. századi kódexekben és glosszában<sup>13</sup> a *hiedelem* fogalom ’hűvösség > húsít/-és > hűsítéssel üdít/-és > felüdít, felüdülés; enyhít, enyhülés’ jelentésének további változását, alaku-

<sup>11</sup> Ország Mária: *i.m.* 81. A szerző a *hiedelem* szó más finnugor nyelvek megfelelő adataival való összehasonlításának korábbi eredményeit hangtani okokból elfogadhatatlannak tartja. Lásd Budenz József: *A magyar és finn-ugor nyelvekbeli szöveggyezések*. Nyelvtudományi Közlemények VI(1867). 399, 401. A nyelvészet mai álláspontját tükröző vélemény szerint is: „egy önállóan nem adatható, ismeretlen eredetű, a →*hideg*, →*hűl*, →*hűt*, →*hűvös* szavak tövével valószínűleg összefüggő szótól származéka”. *ÉrtSz*+ 625. (Kiemelés tölem.) Ország Mária a szó alakfejlődésének tárgyalásakor Mészöly Gedeon (*A hit szó eredete és rokonsága*. Szeged 1936. [Acta Lit. Scientiarum, Sectio Philologica 9/2.]) és Pais Dezső (*Meleg és hideg*. Magyar Nyelv XXXVI[1940]. 5. sz. 353. fűz. 301–303.) eltérő nézeteit ismerteti, illetve Gombocz Zoltán és Melich János (*Magyar etymologiai szótár* [a továbbiakban *EtSz*]. I–XVII. MTA, Bp. 1914–1944), Simonyi Zsigmond (*Tüzetes magyar nyelvtan történeti alapon* [a továbbiakban *TMNy*]. I. *Magyar hangtan és alaktan*. Közreműk. Balassa József. MTA, Bp. 1895), Bárczi Géza (*Magyar szófejtő szótár* [a továbbiakban *SzófSz*]. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp. 1941) és a *TESz*. (1970) adataira hivatkozik. Lásd *Függelék*, 1. táblázat.

<sup>12</sup> „De valának a kőfalaktól nem messze források, kikből urozván láttatnak vala vizet meréjeniek, inkább hiedelmézetre hogyanem italtá.” Az eredeti nyelvállapotú szövegrészletet illetően lásd *Bécsi codex* (a továbbiakban *BécsiK*). 1416 u./1450 k. 24. = *Nyelvelmléktár: Régi magyar codexek és nyomtatványok*. I. Közread. Volf György, szerk. Budenz József–Szarvas Gábor–Szilády Áron. MTA Nyelvtudományi Bizottsága, Bp. 1874. 14.

<sup>13</sup> Marót Károly feltételezése szerint a *hiedelem* kizárólag szakrális értelemben használt egyházi műszóként ekkor keletkez(het)ett, korabeli jelentésgazdagságát (is) talán éppen a Biblia-fordításoknak köszönhetjük. Lásd Marót Károly: *Refrigerium. Sermones nativo et Germanico usi*. Egyetem Barátainak Egyesülete, Szeged 1937 (Acta Lit. Scientiarum, Sectio Geographico-Historica III/2). 132; vö. Ország Mária: *i.m.* 77, 81. Források: *BécsiK*. 1416 u./1450 k. = *i.m.* 1–192; *Münchener codex* (a továbbiakban *MünchK*). 1416 u./1466. = *Nyelvelmléktár: Régi magyar codexek és nyomtatványok*. I. Közread. Volf György, szerk. Budenz József–Szarvas Gábor–Szilády Áron. MTA Nyelvtudományi Bizottsága, Bp. 1874. 193–381; *Sermones dominicales* (a továbbiakban *SermDom*). 1456 k. = *Két XV. századból származó magyar glosszák latin kódex*. I–II. Kiad. Szilády Áron. MTA, Bp. 1910; *Németújvári glosszák* (a továbbiakban *NémGl*). 1470. = *A német-újvári sz. ferenczrendi zárda könyvtára* (3. alfj. *A németújvári magyar nyelvelmlék*. 112–134.) Közli Fejérvataki László. Magyar Könyvszemle VIII(1883). 1–4. 100–137; *Apor codex* (a továbbiakban *AporK*). 1416 u./1490. = *Nyelvelmléktár: Régi magyar codexek és nyomtatványok*. VIII. Közread. Volf György, szerk. Budenz József–Szarvas Gábor–Szilády Áron. MTA, Bp. 1879. 157–251; *Winkler codex* (a továbbiakban *WinklK*). 1506. = *Nyelvelmléktár: Régi magyar codexek és nyomtatványok*. II. Közread. Volf György, szerk. Budenz József–Szarvas Gábor–Szilády Áron. MTA, Bp. 1874. 109–211; *Döbrentei codex* (a továbbiakban *DöbrK*). 1508. = *Nyelvelmléktár: Régi magyar codexek és nyomtatványok*. XII. Közread. Volf György, szerk. Budenz József–Szarvas Gábor–Szilády Áron. MTA, Bp. 1884. xxvii–274; *Nádor codex* (a továbbiakban *NádK*). 1508. = *Nyelvelmléktár: Régi magyar codexek és nyomtatványok*. XV. Közread. Katona Lajos, sajtó alá rendezte Szabó Sámuel. MTA, Bp. 1908. 169–292; *Szent Margit élete* (a továbbiakban *MargL*). 1510. = *Nyelvelmléktár: Régi magyar codexek és nyomtatványok*. VIII. Közread. Volf György, szerk. Budenz József–Szarvas Gábor–Szilády Áron. MTA, Bp. 1879. xvii–86; *Weszprémi codex* (a továbbiakban *WeszprK*). 1512 k. = *Nyelvelmléktár: Régi magyar codexek és nyomtatványok*. II. Közread. Volf György, szerk. Budenz József–Szarvas Gábor–Szilády Áron. MTA, Bp. 1874. xix–49; *CzehK*. 1513. = *i.m.* 299–350; *Szent Domonkos élete* (a továbbiakban *DomK*). 1517. = *Nyelvelmléktár: Régi magyar codexek és nyomtatványok*. III. Közread. Komáromy Lajos–Király Pál, szerk. Budenz József–Szarvas Gábor–Szilády Áron. MTA, Bp. 1874. 129–257. (A nyelvelmlék hasonmás és betűhű átirata: *Domonkos-kódex*. = *Régi magyar kódexek*. IX. Bev. és jegyz. Komlóssy Gyöngyi. Bp. 1990); *Keszthelyi codex* (a továbbiakban *KesztK*). 1522. = *Nyelvelmléktár: Régi magyar codexek és nyomtatványok*. XIII. Közread. Volf György, szerk. Budenz József–Szarvas Gábor–Szilády Áron. MTA, Bp. 1885. 131–327; *Vitkovics codex* (a továbbiakban *VitkK*). 1525. = *Nyelvelmléktár: Régi magyar codexek és nyomtatványok*. VII. Közread. Volf György, szerk. Budenz József–Szarvas Gábor–Szilády Áron. MTA, Bp. 1878. 287–315; *Teleki codex* (a továbbiakban *TelK*). 1525–1531. = *Nyelvelmléktár: Régi magyar codexek és nyomtatványok*. XII. Közread. Volf György, szerk. Budenz József–Szarvas Gábor–Szilády Áron. MTA, Bp. 1884. 275–403; *Érdy codex I.* (a továbbiakban *ÉrdyK. I.*) 1526 k. = *Nyelvelmléktár: Régi magyar codexek és nyomtatványok*. IV. Közread. Volf György, szerk. Budenz József–Szarvas

lását a 'fájdalom enyhítése, enyhülése',<sup>14</sup> majd az ebből kialakult 'gyógyítás, gyógyulás' jelentést hordozó,<sup>15</sup> egymástól hangalakilag is alig-alig eltérő szóalakok előfordulása szemlélteti.<sup>16</sup> Ezen szemantikai mezőszegmens a 17. századra elhalványult, majd kikopott a használatból.<sup>17</sup>

Ezzel szemben, az uyanacsak 15–16. századi forrásokból (a 'felüdülés, enyhülés' jelentéssel párhuzamosan) ismert, az eredeti jelentés egy másik szegmensének – az 'árnyékoz, megárnyékoz', vagyis 'árnyék által megfrissít, megenyhít, megvigasztal' jelentés<sup>18</sup> – alakulástörténete továbbkövethető. Az 'árnyék, árnyékos hely > (időjárás ellen) védelmező hely, enyhely > védelem, oltalom (valahol) > védelem, oltalom (valakinél, valaki által) > biz(od)alom (valakiben); biztonság' jelentéssor utóbbi összetevője a 17. század elején a *hisz* ige szócsaládjához tartozó *hit* fogalom jelentéskörébe vonódott be. Az ekkor kialakuló 'valakiben, valamiben való hit' jelentésével párhuzamosan a 'bizodalom, bizonyosság, biztonság', illetve 'remény' jelentésű szóhasználat (is/még) érvényes(ül).<sup>19</sup>

Az, hogy a *hiedelem* ('hűvösség') és a *hiedelmez* ('hűsítéssel üdit') összekapcsolása a konkrét tapasztalati térként értelmezhető *árnyékkal* ('széltől, fagytól stb. védett hely') vezetett el azon

Gábor–Szilády Áron. MTA, Bp. 1876. xxi–487; *Érdy codex* II. (a továbbiakban *ÉrdyK.* II.) 1526 k. = *Nyelveléktár: Régi magyar codexek és nyomtatványok*. V. Közread. Volf György, szerk. Budenz József–Szarvas Gábor–Szilády Áron. MTA, Bp. 1876. ii–530; *Érsekújvári codex*. Első fele. (a továbbiakban *ÉrsekK.* I.) 1529–1531. = *Nyelveléktár: Régi magyar codexek és nyomtatványok*. IX. Közread. Volf György, szerk. Budenz József–Szarvas Gábor–Szilády Áron. MTA, Bp. 1888; *Lázár Zelma codex* (a továbbiakban *LázK.*) 16. sz. első negyede. = *Nyelveléktár: Régi magyar codexek és nyomtatványok*. XV. Közread. Katona Lajos, sajtó alá rendezte Szabó Sámuel. MTA, Bp. 1908. 293–341; *Peer codex* (a továbbiakban *PeerK.*) 16. sz. első negyede. = *Nyelveléktár: Régi magyar codexek és nyomtatványok*. II. Közread. Volf György, szerk. Budenz József–Szarvas Gábor–Szilády Áron. MTA, Bp. 1874. 51–108; *Thewrewk codex* (a továbbiakban *ThewrK.*) 1531. = *Nyelveléktár: Régi magyar codexek és nyomtatványok*. II. Közread. Volf György, szerk. Budenz József–Szarvas Gábor–Szilády Áron. MTA, Bp. 1874. 263–355; *Kulcsár codex* (a továbbiakban *KulcsK.*) 1539. = *Nyelveléktár: Régi magyar codexek és nyomtatványok*. VIII. Közread. Volf György, szerk. Budenz József–Szarvas Gábor–Szilády Áron. MTA, Bp. 1879. 253–418. Lásd *Függelék*, 3. táblázat.

<sup>14</sup>Lásd például *MünchK.* 149. = *i.m.* 320; *WinklK.* 81. = *i.m.* 115.

<sup>15</sup>„[...] a hiedelem szónak van egy másik középkori jelentése is, s ez a gyógyítás. Ezt a jelentésváltozást úgy magyarázza meg [ti. Mészöly Gedeon], hogy kezdetben a bűn tüze hevességével kapcsolatban használták a hívőjteni, hiedelmezni, azaz »hűteni« kifejezéseket. Azonban nemcsak a bűn lángját, hanem a fájdalom hevét is lehet »hívőjteni«, »hiedelmezni« s így kezdték használni ezeket a kifejezéseket a gyógyítás fogalmának a kifejezésére.” Márton Gyula: *Mészöly Gedeon: A hit szó eredete és rokonsága. Acta, Tom. IX. Fasc. 2. Szeged, 1936.* (Könyvismertetés.) EM VIII(1937). 42. köt. 4. füz. 381.

<sup>16</sup>Lásd *ÉrdyK.* II. 526, 656. = *i.m.* 294, 504–505.

<sup>17</sup>A 19. századi, majd a 20. század eleji értelmező szótárak „régiként” még említik ugyan a szó 'felfrissülés, üdület' jelentését, de a szó korabeli jelentésénél többnyire a 'bizalom, remény, meggyőződés', illetve a 'vélemény, hit' szerepel. Lásd *CzF.* II. 1864. 1573; *Ball.* I. 1868. 565; Balassa József: *A magyar nyelv szótára* (a továbbiakban *Balassa*). I. Grill Károly, Bp. 1940. 314.

<sup>18</sup>Lukács evangéliumának huszita fordításában például a Jézus fogantatásáról hírt adó angyal Mária kérdésére válaszolva mondja: „Szent szellet jó tebeléd és felségesnek jószága meghiedelmez tenéked.” Az eredeti nyelvallapotú szövegrészlet illetően lásd *MünchK.* 108. = *i.m.* 283.

<sup>19</sup>Lásd erről: Mészöly Gedeon: *i.m.*; Márton Gyula: *i.m.* 380–381. A *hiedelem* 'hit' jelentésű használatának elterjedése a 17. századi magyar nyomtatványokban nyomon követhető. Források: Szenczi Molnár Albert: *Dictionarivm Latinovngaricvm. Opus novvm et hactenus nvsquam editvm, in quo omnes omnivm probatorvm lingvae Latinae avtorum dictiones et rerum vocabula, quoad fieri potuit, propriissime et exactissime sunt Vngarice reddita. Nomina item propria deorum, gentiliūm, regionum, insularum, marium, fluviorum, sylvarum, lacuum, montium, populorum, virorum, mulierum, vrbiūm, vicorum et similiūm cum brevi et perspicua descriptione Vngarica sunt interspersa, quae singula ita sunt digesta, ut sub initiali sua litera facile reperiantur. Item vice versa Dictionarivm Vngaricolatinvm, in quo praeter dictionvm Vngaricarum interpretationem Latinam, adjecta sunt iis vocibus, quarum usus in oratione et styli exercitio frequentior est, synonyma quam plurima, quae studiosae juventuti Vngaricae, hactenus ista commoditate*

jelentésváltozáshoz,<sup>20</sup> melynek során a *hiedelem* ('védett hely') és a *hiedelmez* ('be/árnyékol') először védett helyvé alakul, amelynek oltalmában bízni (is) lehet, majd a 'biz(od)alom' elvont jelentésköréhez tartozó 'Isten hatalmában és jóságában való bizalomként' *hitté*, olyan történetileg igazolható<sup>21</sup> fogalomhasználati paradigma, amely a konkrétól az elvont felé való haladást szemlélteti.

A *hisz* ige hatására a *hiedelem* egy újabb ('vélemény') jelentése a 18. században alakul ki.<sup>22</sup> Az innen induló, majd a 18. század második felére bekövetkező<sup>23</sup> „drasztikus”<sup>24</sup>

destitutae, quasi sylvam quendam vocabulorum suppediabant. Per Albertvm Molnar Szenciensem Vngarum. Accedunt ad calcem libri difficiles aliquot voces in jure Vngarico cum notatione Ioannis Sambuci. [TOSCANELLA, Orazio:] Ciceroniaca item epitheta, anitheta et adiuncta (a továbbiakban *MA.Szót*). Hvtterus [Hutterus], Norimbergae [Nürnberg] 1604; *Psalterium Ungaricum*. SZENT DAVID KIRALYNAC ES PROPHE TANAC SZAZ o'tven SOLTARI az FRANCIAI notáknac és verseknec módgyokra most úyonnan *Magyar* versekre fordittac es rendeltetec, AZ *Szenci* MOLNAR ALBERT által. (Kis catechismus, avagy az keresztyén hűtne részéről rövid kérdésekben es feleletekben foglaltat tudomány, és az ellenkezo' tévo'lgésec meghamissitacnak. Az egyigyü' Keresztyéneknek éppu'letekre nyomtatásban kiboczzátatott; SCULTETUS ABRAHAM által; Az Rhenus vize mellékén regnáló Frideric Palatinus Hertzegnek Haydelbergaban Udvari fő' Prédikátora által. Mellyet Németbo'l Magyar nyelvre fordított SZENCI MOLNAR ALBERT. Ez mellé adatott azon Autortól egy Uy esztendo'i prédikátzo, az az: Historiai Tanitas az Istenec czudalatos dolgairól az o' anya szent Egyházának reformálásában, terjesztésében es megtartásában, ez elmúlt száz esztendo'kben. Psal. 119. v. 130. Uram, az te igédnec kinyilatkozása megvilágosit, és értelmet ád az egyigyűeknec (a továbbiakban *PostScul*). Basileai Galler Hieronymus, Oppenheimum 1617. Lásd *Függelék*, 3. táblázat.

<sup>20</sup> Lásd *Függelék*, 2. táblázat. A *hűvösség*, *hiedelem* és *üdvözülés* szavak egykori szinonimitására vonatkozó nézet szerint a víz és az árnyék hűvösségétől való enyhülés azonos töből származó szavakkal fejeződik ki. Lásd erről Mészöly Gedeon: *i.m.* 43, 190, 219. A Gerardus van der Leeuw groningeni professzor tanulmányára (*Refrigerium*. Mnemosyne III[1935]. 2. 125–148.) reflektáló, azt a Mészöly Gedeon dolgozatával (Mészöly Gedeon: *i.m.*) egybevető (és egyiptomi analógiával illusztráló) Marót Károly szerint „a víz, a fa [...] egyszerre *hűsítik* a vándort és *idvezítik* a halottakat [...] tehát a földi és az égi boldogságot egyaránt jelentik”. Marót Károly: *i.m.* 103. Vö. Ország Mária: *i.m.* 76. A 17. századi magyar forrásokban is beazonosítható a *hűvösség* és az *üdvözülés* rokonsága. Például: „Oftorom szolgámra nem tiltom, hogy fzállyon, / Melynek nem kell töröndny femmit halálon, / Akarom, néki könnyebfégére fzállyon, / És lelkének hűvöfűlűfére állyon.” Zrínyi Miklós, gróf: *Obsidionis Szigetianae*. = Uő: *Adriai tengernek Syrenaia*. Kofmerovi Máté, Bécs 1651. I. 27; „se nem támadtak fel e világra, se nem hivesülnek a másikon”; idézi NySz.: 1890. 1530. Lásd még „Merth pokolba fény varankozas nynczen fény hyedelem nynczen.” *ÉrsekK.* I. 170. = *i.m.* 145. Kiemelés tőlem – Cz. D. A.

<sup>21</sup> Jan Assmann szerint, ahhoz „hogy az ember viszonyba léphessen a múlttal, az utóbbinak ilyenként kell tudatosulnia. Ennek két feltétele van. Először is, a Múlt nem tűnhet el nyomtalanul, léteznie kell rá vonatkozó bizonyítékoknak. Másodsor, a bizonyítékoknak jellegzetes különbséget kell felmutatniuk a Mához képest. Az első feltétel magától értődik. A másodikat leginkább a nyelv változásának jelenségével világíthatjuk meg. Nincs természetes, eleven nyelv, amely ne változnék. Ez a változás »lappangó jellegű«, ami annyit jelent, hogy a beszélők számára jobbára tudattalan marad, mivel túlon túl lassú ütemben zajlik.” Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrában*. Ford. Hidas Zoltán. Atlantisz, Bp. 1999. 32. Eredeti kiadás: *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*. C. H. Beck, München 1992.

<sup>22</sup> A korabeli köznyelvben 'vélemény, meggyőződés, hit' jelentéssel a kétkedés nélküli állapotból fakadó *hiszemet*, *közhiedelmet* megnevező terminus mindmáig fennmaradt. Jelenleg a nem kellően megalapozott vagy visszaigazolt, így helytelennek, tévesnek minősülő eszmék megnevezéseként 'tévedés, téveszme' és/vagy 'babona' megfelelőjeként fordul elő.

<sup>23</sup> Ország Mária véleménye az, hogy „a szótárak tanúsága szerint a szónak mai jelentése a XX. században alakulhatott ki”. Ország Mária: *i.m.* 78. Lásd még 5. jegyzet. A jelen tanulmány megírásához használt forrásmunkák alapján viszont már korábban, a 18. századi második felére kialakult a köznyelvi értelemben használt *hiedelem* 'téveszme, tévhit' jelentése.

<sup>24</sup> Reinhart Koselleck három fogalomtípust különböztet meg: (1) *hagyományosakat*, amelyek jelentése nagyjából azonos, (2) *drasztikusan megváltozott tartalmúakat*, amelyeknek azonos hangalak által hordozott megváltozott jelentéseiket csak történetileg véli értelmezhetőeknek, (3) *új szavakat*, azaz neologizmusokat. Lásd erről bővebben Koselleck, Reinhart: *i.m.* 2003. 132–133.

változássor ('hit' > 'tévhit' > 'babonás hit') az ön maga (ti. szemantikája) ellenébe forduló fogalom sajátosságos esetét szemlélteti.<sup>25</sup> Amikor a *hiedelem* ('bizodalom, hit') és a *balhiedelem* ('tévhit, tévelygés; eretnokség')<sup>26</sup> ellentétes szópár negatív jelentésű tagja egyre inkább eltűnik a szóhasználatból, az addig nyelvileg dichotóm artikuláltságú jelenségek összevonódnak,<sup>27</sup> azaz a *hiedelem* 'tévhit' jelentése az eredetileg ellentétes szópár szemantikáját egybemosva alakítja immár a *hiedelmet téves hitként*<sup>28</sup>

<sup>25</sup> Források: Székudvari János: *Sűrű sírhalmokkal rakott Jaj-halom*. (1707). Közli Szilágyi Sándor. Sárospataki Füzetek IV(1860). 343–355; Pápai Páriz Ferenc: *Dictionarium Latino-Hungaricum, succum & medullam purioris Latinitatis, ejusque genuinum in Lingvam Hungaricam conversionem, ad mentem & sensum proprium scriptorum Classicorum, exhibens: Indefesso XV. Annorum labore, subcisivis ab ordinariis negotiis, temporibus collectum, & in hoc Corpus coactum. Dictionarium Hungarico-Latinum, olim magnâ curâ à Clarissimo viro Alberto Molnár Szentziensi collectum; Nunc vero revisum, & aliquot vocabulorum, in Molnariano desideratorum, millibus Latinè redditus locupletatum, Studio & vigiliis Francisci Pariz Papai* (a továbbiakban PPFsZ). Leutschoviae [Löcse] 1708; Gusztin[y]ji [Zubralovszky] János: *Üdvösség mannája, az az: Az Úr Jézus tulajdon szent testének és véreinek sacramentoma, ... melyet ki-botsátott*. Bauer Károly, Agriensi [Eger] 1759; [Vargyasi] Dániel István: *Az örök életre vezető egyenes út. Melly áll az egy igaz és örökké-való Istennek meg-esmérésében és keresésében*. k. n. [Kiss Ny.], Nagy Enyed 1767; Belsőszolnok megyei adat (a továbbiakban BSz). 1769. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár* (a továbbiakban SzT). V. He–Jü. Szerk. Szabó T. Attila. Kriterion – Akadémiai, Buk.–Bp. 1993; *Czid. Szomorú játék. Mellyet hajdon Corneille Péter francia nyelven készített. Mostan pedig magyar versekbe foglalt* Teleki Ádám. Református Kollégium, Kolozsvár 1773. Eredeti kiadás: Corneille, Pierre: *Le Cid. Tragédie*. Paris 1636; *A' budai pasa*. Frantziából fordította Aranka György. Görög Demeter, Béts 1791. Eredeti kiadás: Gingins Moiry, Victor de: *Le Bacha de Bude*. Yverdon, 1765; Gvadányi József, gróf: *Tizenkettődik Károly 'Svézia Ország' királyának élete és álmélkodást fel-műlő vitézfégének és több tsudálkozást okozó nagy dolgának le-írása*. Weber Simon Péter, Pozsony és Komárom, 1792. Lásd *Függelék*, 3. táblázat.

<sup>26</sup> Vö. TESz. I. 1967. 226.

<sup>27</sup> Vö. Ország Mária: *i.m.* 78–79. Források: Fáy András: *Kedv-csapongások*. Fűskúti Landerer Lajos, Pest 1824; Balogh Sámuel: *Áhítatosság' óráji a' valódi kereszténységnek: és a' házi isteni tiszteletnek előmozdítására*. II. Egyetemi Nyomda, Buda 1829; Bölöni Farkas Sándor: *i.m.*; Kölcsey Ferenc: *i.m.* 1840; Kossuth Lajos: *Felelet gróf Széchenyi Istvánnak Kossuth Lajostól*. Landerer–Heckenast, Pest 1841; *Ellenőr. Politicai zsebkönyv a' Pesti Ellenzéki Kör megbizásából*. Szerk. Bajza József. k. n., Németország, 1847; Bajza József: *i.m.* 1851; Jerney János: *Keleti utazása a' magyarok' őshelyeinek kinyomozása végett* (1844 és 1845). I. Cs. Kir. Magyar Egyetem, Buda 1851; Sárváry Béla: *i.m.*; Menyhért János: *Az ünnepek megtartásáról. Legujabb rendeletek*. Tárcsa. SF. Első évfolyam(1857). ápril–jun. folyam. 449–453; Fáy András: *A Halmay-család. Erkölcsi és tudományos olvasmány, növendékek és nem növendékek számára*. II. Heckenast Gusztáv, Pest 1858; Brassai Sámuel: *Logika lélektani alapon fejtegetve*. Emich Gusztáv, Pest 1858; Hoványi Ferenc. *Bölcsészeti zátonyok és örvények*. Székfoglaló értekezés. MTA Osztályülési előadás június 6-dikán. Budapesti Szemle III(1859). 6. köt. 18–19. sz. 215–219; Tompa Mihály: *Papi dolgozatai*. II. *Egyházi beszédek*. Fraenkel Bernát, Miskolc 1859; Fraknói Vilmos: *A magyar nemzet műveltségi állásának vázlatja az első fejedelmek korában és a kereszténység behozatalának története*. Emich Gusztáv, Pest 1861; *Törvénykönyvi szótár*. = *A magyarhoni törvényhozás történeti vázolata. Törvénytárunk és a pótvijtemények nyomán. Árpád korától fogva mostanig, évsor s a nevezetesebb pontok szerint készítve és egy törvénykönyvi szótárral felvilágosítva*. Kiad. Kovách Pál–Kovách Sándor. Burger Zsigmond, Szeged 1861. 207–267; Széchenyi István, gróf: *i.m.* 1847; Uő: *i.m.* 1863; Kővári [Kőváry] László: *Erdély építészeti emlékei*. 30 fametszvényvel. „*Erdély Régiségei* második, bővített kiadása. Stein János, Kvár 1866; Réthi Pál: *Nagy Athanasius élete s különösen az arianizmus elleni küzdelme*. SF. XII(1868). 162–182; Horváth Mihály: *Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben*. I. Puky Miklós, Genf, 1865. Kármán József: *Kármán és M ... grófné levelei*. Kiad. Székely József. Hartleben, Pest 1880; Csaplár Benedek: *Révai Miklós élete*. I–IV. Aigner Lajos, Bp. 1881–1889; Acsay Ferenc[z]: *A prózai műfajok elmélete. Középkorok és magánosok használatára*. Kókai Lajos, Bp. 1889; Imre Sándor: *i.m.*; Jókai Mór: *Egy az Isten*. II. Regény. = Uő: *Összes művei*. XXVII. Nemzeti kiadás I–C. Révai, Pest 1895. Lásd *Függelék*, 4. táblázat.

<sup>28</sup> *Észellenesként a hiedelem tudománytalannak minősül*. Dr. Szabó József a homeopátia elleni országgyűlési fel-szólalásában például eként fogalmazott: „a mint tudjuk, az emberek mégis hisznek, nagyon sok dolgot hisznek a világon, és pedig hisznek azért, mert igen sokan unják utána járni, (*Derűltég*) minthogy sokkal nagyobb fáradságba kerül végére járni valaminek, mint elhinni [...] A mult [sic!] század végén, midőn a szabad gondolkodás megindult és kezdte letépni a hiedelmek fátyolát [...] Hahnemann [...] ki a hiedelmeket ostromozá, a ki a hiedelmeket tönkre

s ezzel párhuzamosan *babonás* hírként az *igazi* (‘vallásos, keresztény’) *hit* ellentétévé.<sup>29</sup>

A *babona*<sup>30</sup> fogalomköréhez már ekként társítva lesz aztán a felvilágosult elme viszonylatában<sup>31</sup> a *hiedelem* is: *alacsony, alsóbbrendű, balgatag, barbár, boldogtalan, buján díszló,*

tenni igyekezett, ő maga állította [sic!] a régi hiedelmek közé a legislegnagyobb hiedelmet, mintegy tulajdon rögeszmét: ez a homeopathia.” 131. *országos ülés 1870 február 26-án. = Az 1869-dik évi april 20-dikára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója*. VI. Szerk. Greguss Ágost, utóbb Nagy Iván (Fenyvessy Adolf és Kónyi Manó gyorsíró főnökök közreműködése mellett). Hiteles kiadás. Nyomatott Légrády Testvéreknél, Pest 1870. 160. (Kiegészítő magyarázat: a homeopátia – Hippokratész [i.e. 460–377] és Paracelsus [1493–1541] nézeteire alapozva – a 19. század legelején vált gyakorlati gyógyító módszerként megalapozottá, majd közismertté. A homeopátia elveit és törvényeit Samuel Hahnemann [1755–1843] német orvos és gyógyszerész dolgozta ki, ő a „hasonszenvi gyógyászat” megalapítója.) A *hiedelmes* származékszó ‘bizodalmas, megbízott, nem kételkedő, valónak látszó sejtésen alapuló’ (vö. CzF. II. 1574), illetve ‘belső, bizodalmas’ (vö. *Ball.* 566, *NySz.* 1428.) jelentésének ‘könnyen hívő’-ségbe való fordulását követő elterjedtségére példa: „Credulus. RÉVAI: könnyen hívő-t ajánlott a *hiedelmes* helyett, mert *hiedelem* = *fiducia*, *hiedelmes* = *fiduám habens*. 1807. sz.: könnyen hívő.” Viszota Gyula: Révai, Szedes Fábán és a tisztí szótárak. Nyelvtudományi Közlemények XXXV(1905). 1–2. sz. 207. Lásd még Révai, Ioannis Nicolai [Révai Miklós János]: *Elaborator grammatica hungarica. Ad genuinam patrii sermonis indolem fideliter exacta, affiniumque lingvarum adminiculis locupletius illustrate*. I. Trattner, Pestini 1806. 63; illetve „a’ tudatlan, könnyen hívő [sic!] és könnyen ámbható népet azon balgatag képzelődésben [sic!]”. Balogh Sámuel: *i.m.* 258.

<sup>29</sup> Lásd *Függetlenség*, 3. táblázat. Források: Versey Ferenc: *A’ tiszta magyarság, avagy a csinos magyar beszédre és helyes írásra vezérlő értekezések. Követi ezeket a’ Cadentiák lajstroma, mellynek hasznát a’ filologusok és a’ poéták egyaránt vehetik*. Eggenberger József, Pest 1805; Edvi Illyés Pál: *Hozzá valók az újabb Magyarság Védelméhez*. Tudományos Gyűjtemény VIII(1824). 7. 94–103; Urányi. *Nemzeti almanach*. II. Szerk. Szedes Fábán. Beimel József, Esztergom 1829; Böllni Farkas Sándor: *Útazás Észak Amerikában*. Ifj. Tilsch János, Kvár 1834; Döbrentei Gábor: *Régi magyar nyelvemlékek* 1. A’ Magyar Tudós Társaság, Buda 1838; Kölcsey Ferenc: *Minden munkái*. I–II. Szerk. Eötvös József, B.–Szalay László–Szemere Pál. Heckenast Gusztáv, Pest 1840; *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* (a továbbiakban *PEIL*). I. Szerk. Székács József–Török Pál. Trattner–Károlyi, Pest 1842; Szechenyi István, gróf: *Politikai program tizedékek*. Trattner – Károlyi, Pest 1847; Uő: *Politikai iskolája saját műveiből összeállítva*. I. Heckenast Gusztáv, Pest 1863; Bajza József: *Bajza összegyűjtött munkái*. II. Emich Gusztáv, Pest 1851; Jerney János: *i.m.* 1851; Uő: *A magyarországi káptalanok és concentek, mint hiedelmes és hiteles helyek története. = Magyar Történelmi Tár*. II. MTA Történelmi Bizottmánya, Pest 1855; Palugyay Imre, ifj.: *Magyarország történeti, földirati s állami legujabb leírása*. I. Buda-Pest Sz. Kir. városok leírása. Hivatalos uton nyert adatokból. Landerer–Heckenast, Pest 1852; Knauz Nándor: *Az 1397-ki országgyűlés végzeménye. = Magyar Történelmi Tár*. III. MTA Történelmi Bizottmánya, Pest 1857. 191–242; Uő: *Mikép ismerték fel őseink az ál okiratokat*. Új Magyar Múzeum VIII(1858). 7. 397–412; Szeremlei Gábor: *Keresztény vallástudomány*. Jäger Károly, Sárospatak 1859; Orbán Balázs: *Utazás keleten*. I–VI. Stein János, Kvár 1861; *Sárospataki Füzetek* (a továbbiakban *SF*). *Protestáns tudományos folyóirat*. VIII(1864). 1. sz.; Thaly Kálmán: *Botyán János, II. Rákóczi Ferenc fejedelem vezénylő tábornoka. Történeti életrajz a kuruczvilág hadjárataival*. Ráth Mór, Pest 1865; Schaffner [Tótvölgyi] Títusz: *A magyar ellenzék véres küzdelme. Vagyis: gyásznapok a magyar nemzet életéből*. I–II. Heckenast Gusztáv, Pest 1872; Kossuth Lajos: *Irataim az emigrációból*. I. *Az 1859-ki olasz háború korszaka*. Athenaeum, Bp. 1880; Deák Ferenc: *Deák Ferenc beszédei*. I. 1829–1847. Összegyűjt. Kónyi Manó. Franklin-Társulat, Bp. 1882; Csaplár Benedek: *Révai Miklós élete*. III. Aigner Lajos, Bp. 1886; Imre Sándor: *Petőfi és némely külföldi költők*. 2. közlemény, Witman és Petőfi. Budapesti Szemle XXII(1894). 79. köt. 213. sz. 355–386; *Magyar mese- és mondavilág. Ezer év meseköltése. Meséli Benedek Elek. Első kötet*. Buda-Pest, 1894. *Az Athenaeum kiadása* (a továbbiakban *BE*). Budapesti Szemle XXII(1894). 80. köt. 216. sz. 473–478; Reizner János: *Szeged története*. I. Szeged Szab. Kir. Város Közönsége, Szeged 1899.

<sup>30</sup> Első írásos említése: „kwlwmb kwlwmb dekretomokual, emberi zerzesekuel, babonakual tartattatok.” *EPISSTOLAE Pavli lingva Hvgarica donatae. Az zenth Paal leueley magyar nyeluen* (a továbbiakban *KomjPI*). Ford. Komjáti Benedek. Vietor, Krakko 1533. 332. Vö. *TESz.* I. 1967. 211.

<sup>31</sup> „A népkönyvek és népiratok igen tekintélyes hatást gyakoroltak a *kedélyekre*, megszűntek [sic!] már nagyrészt a félszeg nézetek, a balhiedelmek, a kéz- és csillagjósolatok, mik a könnyen tévutra [sic!] vezethető [sic!] népet nem egyszer ébresztettek szomorú [sic!] családásra, de okulásra ritkán.” – írja Sárváry Béla a 19. század közepén. Sárváry Béla: *Történelmi viszhangok [sic!], élet, jellem és korrajzokban*. Herz János, Pest 1857. 28. A szegedi boszorkányperek kapcsán Jósika Miklós „*a kor tudatlansága és előítélete [sic!]*” szófordulatot használja. Jósika Miklós, báró: *A szegedi boszorkányperek*. Regény. Heckenast Gusztáv, Pest 1854. 12. Beniczky Lajos szerint pedig „[...] azon *hiedelem* mintha az ördögöknek tetteles befolyása lenne reájok, szemfényvesztő [sic!] játékoknak oly *látszólagos hitelt* kölcsönzött,

*burjánzó, csalékony, félszeg, elfajzott, elfogult, észellenes, hamis, helytelen, homályos, hitetlen, kárhuzatos, káros, kereszténytelen, nevetséges, ostoba, pogány, sötét, sülyedt, szerencsétlen, szomorú, tév, tudatlan, vak és vétke*.<sup>32</sup>

A fogalom szemantikai és a szó pragmatikai presztízse az éppen (ki)alakuló folklorisztika szemléletében<sup>33</sup> meghasonlott. Az ősvallás- és mitológiakutatás<sup>34</sup> paradigmarendszerében: *ó, ős, régi, fennmaradt hagyomány*(os nézet, felfogás, gondolkodásmód, tudat, világnézet) *adaléka, gyöngyszeme, maradványa, morzsája, nyoma, töredéke, tükördarabja, amely becses,*

mely az időkör [sic!] babonás hajlamára való hatást el nem téveszthette”. Beniczky Lajos: *Kálmán Király es József Császár*. Müller Emil, Pest 1858. 37. (Kiemelés tőlem – Cz. A. D.) A 18–20. századi babonaellenes irodalomról lásd bővebben Elter András: *Babonaellenes könyvek Magyarországon a 18–20. században*. = *Hálók. Egyetemi dolgozatok Szilágyi Miklós 60. születésnapja alkalmából*. Szerk. Ambrus Vilmos et al. ELTE BTK Tárgyi Néprajzi Tanszék, Bp. 1999. (Dolgozatok a Tárgyi Néprajzi Tanszékről 2.) 157–177.

<sup>32</sup> Források: Dugonics András: *Cserei. Egy honvári herceg*. (Meg-magyarosította ~.) Grün Orbán, Szeged 1808. Eredeti: Voltaire: *Memnon Histoire Orientale. (Zadig, ou la destinée)*. Belsér, 1747; M. J.: *A Tudatlanságról, és annak természetes következeiséről*. Tudományos Gyűjtemény I(1817). 4. 92–95; Fáy András: *i.m.* 1824; *Magyar egyházi beszédek gyűjteménye*. V. Második kiadás. Kiad. Szalay Imre. Beimel József, Pest 1834; Kölcsény Ferenc: *i.m.* 1840; Kövály [Kövári] László: *Székelyhonról*. A Kir. Lyceum betűivel, Kvár 1842; Fáy András: *Óra-mutató. Jóakarati hitfeleinek mutogatja ~*. Trattner-Károlyi, Pest 1942; Uő: *Fáy András szépirodalmi összes munkái*. VI. Geibel Károly, Pest 1844; Jósika Miklós: *i.m.*; Danielik Nep. [Nepomuki] János: *Columbus, vagy Amerika fölfedezése*. Második kiadás. Szent-István-Társulat, Pest 1857; Beniczky Lajos: *i.m.*; Szeremlei Gábor: *i.m.*; Tompa Mihály: *i.m.*; Brassai Sámuel: *i.m.*; Sipos Soma: *Babonás hiedelmek a mi köznépiünknel*. Hazánk s a Külföld (1867). 48; Thaly Kálmán: *Jóslatok és babonás hiedelmek a Rákóczi-korban. Culturtörténeti tanulmány*. I–II. Századok XV(1881). 1 sz. 40–60; 2. sz. 115–132; Csaplár Benedek: *i.m.*; Verhovay Gyula: *Az ország urai*. Buschmann Ferenc, Bp. 1890; Reizner János: *i.m.* Lásd *Függelék*, 5. táblázat.

<sup>33</sup> Magyar viszonylatban a 18–19. században bekövetkezett nemzeti öntudatra ébredés által generált múlt(re)-konstruálás és (össze)gyűjtés mint politikai és kulturálisan meghatározott gesztus a (feltételezett, egykori) nemzeti mitológiákra és a (nép)hit elemeire egyaránt ráirányította a figyelmet. Meghatározónak a népiesség eszmerendszere tekinthető, amely az esztétikai és az emancipáló törekvések mellett alapvetően a történetiség iránt bizonyult érdeklődőnek. Kósa László szerint: „a nagy kérdésre, hogy hol húzható meg annak a kornak az alsó határa, mely a romantikusok hite szerint a népi műveltségéből ismerhető meg a leghitelesebben, országokként különböző válaszokat adtak. Nemzetközi összehasonlításban a magyar néprajz számára meghatározó volt, hogy a magyar honfoglalás a többi európai nép végső területei elhelyezkedéséhez mérten viszonylag későn zajlott le, és hamarosan államalapítás követte. Az alsó határ egyben az őstörténet és a középkor választóvonalá – habár utóbb a vélemények ingadoztak – tehát elég pontosan adódott. A kibontakozó magyar néprajz ezért számított szinte az egész XIX. század folyamán mindenekelőtt őstörténeti tudománynak.” Kósa László: *A magyar néprajz tudománytörténete*. Második javított, bővített kiadás. Osiris, Bp. 2001. 22.

<sup>34</sup> Az ősvalláskutatás fogalomhálójának áttekintését Voigt Vilmos valósította meg két részletben megjelenő milleniumi tanulmányában, amely később hasonló címmel, azonos (néhol pontosított) szöveggel és kizárólag tipográfiai módosításokkal újra megjelent. Lásd Voigt Vilmos: *A magyar ősvallás kérdése*. I. Ethnographia CVIII(1997). 1–2. sz. 365–418; Uő: *A magyar ősvallás kérdése*. II. Ethnographia CIX(1998). 1. sz. 71–112; Uő: *A magyar ősvalláskutatás kérdései*. Magyar Vallástudományi Társaság, Bp. 2003. (Vallástudományi Tanulmányok 4.) Mint írja: „tudománytörténetileg is sokszor foglalkoztak e kérdéssel, ám meglepő módon gyakorlatilag egyedül a folklorisztika (és néprajztudomány) keretei között. A társtudományok valahogy ismertnek tekintették a fogalmakat, és ezek tudománytörténeti vagy -elméleti vizsgálatával nem foglalkoztak. Pedig [...] éppen témánk természetéből következően erre nagy szükség lett volna, hiszen más-más rendszerbe illő fogalmakkal közelítették meg e kérdéskört, interpretálták a nem is olyan sok és nem is annyira egyértelmű adatokat.” Voigt Vilmos: *i.m.* 2003. 10. A hiedelemkutatás első három nagy – ősvallás, mitológia, élő néphit – paradigmájához tartozó szerzők fogalomhasználatát ezen alapos és kritikus hangvételű ismertetésben szereplő adatok figyelembevételével vizsgáltam (vö: *Függelék*, 6. táblázat), azon nézetre is alapozva, miszerint „a korszakok – retorikailag – tulajdonképpen az idő retorikájaként foghatók fel [...] a »korszakolással« gyakorlatilag az idő térbeliesülése következik be”. Kulcsár Szabó Zoltán: *A „korszak” retorikája*. *A korszak- és századforduló mint értelmezési stratégia*. = *Az irodalmi szöveg antropológiai horizontjai*. Szerk. Bednancs Gábor–Bengi László–Kulcsár Szabó Ernő–Szegedy-Maszák Mihály. Osiris, Bp. 2000. 102.



értékkel bír.<sup>35</sup> Az egyik vélemény azt hangsúlyozza, hogy: „Mindenképp csak arra van utalva a kutató, hogy a [...] néphitbeli szemléletekre, mint leghitelesebb és legközvetlenebb vallomá-

<sup>35</sup> Takáts József a cambridge-i (főként Quentin Skinner és John G. A. Pocock) eszméletörténetek példáját követve a 19. század négy politikai beszédmódját – a republikánizmust, az ősi alkotmányra hivatkozást, a felvilágosult kormányzást és a kulturális nacionalizmust – azonosította be. Lásd Takáts József: *Politikai beszédmódok a magyar 19. század elején.* = Uő: *Ismerős idegen terepen. Irodalomtörténeti tanulmányok és bírálatok.* Kijárat, Bp. 2007. 171–201. Az ősvallás- és mitológiakutatás szótára e négy politikai beszédmódból alapvetően a kulturális nacionalizmus mintázatát látszik követni, de alkalomszerűen a másik három beszédmód elemeiből is építkezik. Ez a felismerés további kutatási lehetőségeket körvonalaz, hiszen a hiedelemről való beszédmód – apolitikussága (?) ellenére – a korabeli politikai beszédmódok átirataként is megközelíthető. A 6. táblázatban szereplő adatok forrása: Bonfini, Antonio: *Rerum Ungaricum Decades.* Kiad. Zsámboki János. Bazel 1568. Első teljes magyar fordítása: Kulcsár Péter. Szerk. Varga Katalin, S. Balassi, Bp. 1995; Otrókosi Főris Ferenc: *Origines Hungaricæ, Sev Liber, Quô Vera Nationis Hvgaricæ Origo & Antiquitas, è Veterum Monumentis & Linguis præcipuis panduntur: Indicató hunc in finem fonte, tum vulgarium aliquot Vocum Hungaricarum, tum aliorum multorum Nominum, in quibus sunt: Scythia, Hunnus, Hungarus, Magyar, Jâfz, Athila, Hercules, Ifter, Amazon. &c. Opus hactenus desideratum.* [A magyarság őstörténete. I–II.] Strik Leonard, Franequeræ [Franeker] 1693; Uő: *Antiqua Religio Hung(arorum) (Antiqua Hungarorum Religio) Verè Christiana & Catholica, Temporibus Sancti Stephani Primi eorum Regis Christiani ab ipsis suscepta, & ab eodem Sancto Rege, Filio suo. S. Emerico per modum instructionis summarie tradita: Nunc verò Cum debita illustratione & explicatione, pro meditanda & maturanda sancta Christianorum in Fide Unione, DD. Hungaris, ac præsertim DD. protestantibus utriusque Partis, modestè & cum sincero æternæ salutis eorum desiderio, Sub auspiciis, & cum Consensu speciali Celsissimi ac Reverendissimi Principis & Domini, Domini Pauli Szeceeni, Archiepiscopi Colocensis proposita, per FRANCISCUM FORIS OTROKOCSI.* [A magyarok ó(kori) vallása] Typis Academicis, Tyrnaviæ [Nagyszombat] 1706; Cornides Dániel: *Commentatio de religione veterum Hungarorum.* Engel Christianus, Viennæ 1791; Voigt Vilmos: *i.m.* 2003; Horváth János: *i.m.* 27–91; Horváth János: *A régi magyaroknak vallásbeli 's erkölcsi állapotokról.* Tudományos Gyűjtemény I(1817). 2. sz. 27–91; Tóth Lőrinc: *Néphis, s népbabonák poesise.* Athenaeum XII(1837). 2. köt. 46–47. sz. 7–10; *Magyar régiségek.* Három kömetszetű rajzokkal. Szerk. Kiss Bálint. Fűskúti Landerer Lajos, Pest 1839; Ipolyi Arnold: *Magyar Mythologia.* Heckenast Gusztáv, Pest 1854; Csengery Antal: *Tanulmányok a magyarok ősvallásáról.* I. A módszer; II. Altaji párhuzamok. = Uő: *Történeti tanulmányok és jellemrajzok.* I. Ráth Mór, Pest 1870. 1–115. [I. rész: MTA 1855. június 11-ei ülésén felolvasott értekezés szövege. Megjelent: Budapesti Hírlap (1855). 758–769. sz. II. rész 1. kiadása: *Az altaji népek ősvallása, tekintettel a magyar ősvallásra.* = MTA Évkönyvek IX(1857). 4. 267–294.]; Kállay Ferenc: *A pogány magyarok vallása.* Szerk. Rész Ensel Sándor. Lauffer–Stolp, Pest 1861; Hunfalvy Pál: *A magyarok eredete. Mit tanúskodnak a nyelvek a magyarok eredetéről: történelmi bizonyítékok.* Budapesti Szemle VIII(1864). 19. köt. 61. sz. 3–97; Uő: *Magyarország ethnographiája.* MTA, Bp. 1876a; Uő: *Magyar mythologiai adatok s egyéb.* Nyelvtudományi Közlemények (1876b). 12. köt. 70–86; Uő: *Ugor–magyar–finn mythologiai töredékek.* Budapesti Szemle V(1877). 14. köt. 27. sz. 97–119; Barna Ferdinánd: *Ősvallásunk főistenei.* Olvastott a M. T. Akadémia 1880. márc. 1-én tartott ülésén. MTA, Bp. 1881a. (Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből IX/7.); Uő: *Ősvallásunk kisebb isteni lényei és áldozati szertartásai.* Olvastott a M. T. Akadémia 1880. nov. 2-án tartott ülésén. MTA, Bp. 1881b. (Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből, IX/9); Kozma Ferencz: *Mythologiai elemek a székely népköltészet- és népeletben.* Székfoglaló. Olvasta a II. osztálynak 1882. május 8-án. MTA, Bp. 1882. (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből X/6.) 3–41; Kálmány Lajos: *Boldogasszony ősvallásunk istenasszonya.* MTA, Bp. 1885. (Értekezések a Nyelv- és Széptudományi Osztálya Köréből XII/9.); Uő: *Mythologiai nyomok a magyar nép nyelvében és szokásaiban. A hold nyelvhagyományainkban.* Felolvasott a M. T. Akadémia 1887. május 2-án tartott ülésében. MTA, Bp. 1887 (Értekezések a Nyelv- és Széptudományi Osztálya Köréből XIV/5.); Uő: *Világunk alakulásai nyelvhagyományainkban. Mythologiai tanulmány.* Bába Sándor, Szeged 1893; Wislocki, Heinrich von: *Aus dem Volksleben der Magyaren. Ethnologische Mitteilungen.* [A magyar népeletből. Néprajzi tanulmányok.] Druck und Verlag des Literar. Instituts Dr. M. Huttler, K. Fischer, München 1893a; Uő: *Volkslaube und religiöser Brauch der Magyaren.* [Magyar néphis és vallási népszokás.] = *Darstellungen aus dem Gebiete der nichtchristlichen Religionsgeschichte.* VIII. Druck und Verlag der Aschendorff, Münster 1893b; Krohn, Julius [Gyula]: *A finnugor népek pogány istentisztelete.* Ford. és kiegészítette Bán Aladár. (Függelék, 271–362. Néhány szó őseink istentiszteletéről 363–372.) MTA, Bp. 1908. Eredeti: *Suomen suvun pakanallinen jumalanpalvelus. Neljä lukua Suomen suvun pakanallista jumalalus oppia.* Soumalaisen kirjallisuuden seuran kirjapainossa, Helsinki 1894 (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 83); Mátyás Flórián: *Történeti egyezések és tévedések.* Olvastott a M. Tud. Akadémia II. Osztályának 1896. évi október 12-iki ülésén. MTA, Bp. 1896; Uő: *Pogány szokások őseinknél. Roger és Tamás esperesek a nagy tatárjárásról.* MTA, Bp. 1897 (Értekezések a

sokra építsen”,<sup>36</sup> egy másik nézet szerint: „élénk illusztrációkban” megismerendőnek vélt, mert a tudománynak „leküzdenie s a népeletből kiirtania nemes feladata”.<sup>37</sup>

A történeti forrásként le- vagy felértékeltetőknek,<sup>38</sup> jelenidejűségében viszont mindenképp kiiktatandónak, felszámolandónak vélt képzetek és szövegek megnevezési kísérletei igazi „terminológiai Tohuwabohu”<sup>39</sup> eredményeztek. Mind a köznyelvi, mind a tudományos szóhasználat arról tanúskodik, hogy vallási,<sup>40</sup> illetve irracionális<sup>41</sup> jelentést egyaránt társítottak hozzá. Ennek függvényében a *hiedelem* hol a *babona* fogalomköréhez tartozó (pl. „boszorkányságról való hiedelem”),<sup>42</sup> hol hozzá hasonló (pl. „Szent Görög-naphoz kötött hiedelmek és babonák”),<sup>43</sup> máskor viszont megkülönböztetendő/megkülönböztethető tőle (pl. „e hiedelem *nem* annyira babona, *mint* tév”).<sup>44</sup>

A (hiedelem)képzet és a (babona)praxis megkülönböztetése a *mágia* fogalomkörét is implikálja.<sup>45</sup> Ennek viszonylatában a *hiedelem* (passzív) elképzelés, eszme, ismeret, hit, meggyőződés, tudás, vélemény, amely a gyakorlatban *babonás szokásként* (aktív) mágiáüzést, azaz *kuruzslást*<sup>46</sup>

Történeti Tudományok Köréből XVII/2.); Kandra Kabos: *Magyar Mythologia*. Kiad. Pásztor Bertalan. Beznák Gyula, Eger 1897; Katona Lajos: *Allgemeine Charakteristik des magyarischen Folklore*. Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn I(1887–1889). 2. 126–130, I(1887–1889). 3. 259–264; Uő: *Mythologiai irányok és módszerek*. Ethnographia VII(1896a). 2–3. sz. 121–132, 272–279; Uő: *Magyar mitológia* (szócikk). Pallas Nagy Lexikona (Magyar–Nemes) XII(1896b). 58–59; Uő: *Mitológia* (szócikk). Pallas Nagy Lexikona XII(1896c). 706–708; Uő: *A magyar mythologia irodalma*. Ethnographia VIII(1897). 1–2. sz. 54–73; 4. sz. 266–279; Munkácsi Bernát: *A néptudomány mai állása és főbb módszertani elemei*. I. Ethnographia X(1899). 5. sz. 397–403; Uő: *A néptudomány mai állása és főbb módszertani elemei*. II–III. Ethnographia XI(1900). 1. sz. 38–42, 88–93.

<sup>36</sup> Munkácsi Bernát: *i.m.* 40.

<sup>37</sup> Kozma Ferencz: *i.m.* 41.

<sup>38</sup> Acsay Ferenc szerint például: „a babonák, balhiedelmek ugyan mint tények figyelmet a mi korunk szempontjából nem érdemelhetnek, de ezeknek megvolt a magok, sokszor nagyon is döntő befolyásuk.” Acsay Ferencz: *i.m.* 341.

<sup>39</sup> A kifejezés (‘terminológiai zűrzavar, összevisszaság’) Lutz Röhrichtől származik, akit Nagy Ilona is idéz, amikor a (hiedelem)monda meghatározására tett freiburgi kísérletről számol be. Lásd Röhrich, Lutz: *Was soll und kann Sagenforschung leisten? = Probleme der Sagenforschung*. Verhandlungen der Tagung veranstaltet von der Kommission für Erzählforschung der Deutschen Gesellschaft für Volkskunde e. V. vom 27. September bis 1. Oktober 1973 (i.e. 1972). Hrsg. Röhrich, Lutz. Forschungsstelle Sage (Deutsche Forschungsgemeinschaft), Freiburg 1973. 15; Nagy Ilona: *Hiedelemmonda. = Magyar néprajz. V. Folklor 1. Magyar népköltészet*. Főszerk. Vargyas Lajos, szerk. Istvánovits Márton. Akadémiai, Bp. 1988. 138.

<sup>40</sup> Például: „keresztség körüli babonás szokások” (Ipolyi Arnold: *i.m.* 541) vagy „szent hiedelem” (Széchenyi István, gróf: *i.m.* 1847. 43).

<sup>41</sup> A „babonás hiedelem” szintagma gyakori használata erre utal. Vő. *Függelék*, 5. és 6. táblázat.

<sup>42</sup> Reizner János: *i.m.* 338.

<sup>43</sup> Kandra Kabos: *i.m.* 132.

<sup>44</sup> Danielik Nep. [Nepomuki] János: *i.m.* 167. Mindhárom példában kiemelések tőlem.

<sup>45</sup> Például: „a mágia-kört a megátkozás, böjtfogadás, jövendőmondás, kártya- és babvetés s egyéb babonás szokások” (Kozma Ferencz: *i.m.* 41) vagy „maradványa nálunk mai időben a’ koczka, a’ kártya-vetés, ’s más efféle babonáság” (*Magyar régiségek*. Három kömetszetű rajzokkal. Szerk. Kiss Bálint. Fűskúti Landerer Lajos, Pest 1839. 283), ill. „babona üzés” (Horváth János: *A régi magyaroknak vallásbéli’ s erkölcsi állapotokról*. Tudományos Gyűjtemény I(1817). 54.).

<sup>46</sup> A *kuruzsló* rontással gyanúsított, vádolt és/vagy gyógyítással foglalkozó személy, a *kuruzslás* ezen tevékenységek megnevezése. Vő. *Magyar tájszótár* (a továbbiakban *Tsz*). A Magyar Tudós Társaság, Buda 1838. 227; *CzF*. III. 1210; *Ball*. II. 141; *TESz*. I. 211, 800; *i.m.* II. 267, 682; *SzT*. VII. 662–663). Az orvosi szaknyelv kizárólag a népi gyógyítóként (is) működő avatatlankokat, kontárokat (pl. *bába*, *büvös-bájos*, *csonttrakó/csontkovács*, *füves- és kenőasszony*, *javasember*, *köpölyöző*, *ón- és ólomöntő*, *nadályos*, *néző*, *pap*, *ráolvasó*, *rontó-bontó*, *sámán*, *táltos*, *tudós*, *vajákos*, *veszettorvos*) nevezi így. Vő. pl. Györffy István: *Kuruzslók, boszorkányok*. = Uő: *Nagykunsági krónika*. Turul, Bp. 1941. 116–132.

eredményez(het).<sup>47</sup> Ez pedig len *vétekként*<sup>48</sup> és *vészesként*<sup>49</sup> koronként másként ugyan, de „tilalmazott”.<sup>50</sup> A passzív-aktív dichotómia ebben az esetben ugyanazon egy jelenség két megnyilvánulásaként körvonalazza a *hiedelmet* és a *babonát*, amelyek rendszerszerűségükben szervesen összetartozók.

A 18–19. századi tudományos terminológiában *mitológiai*ként, *ósvallásként*, a folklorisztikai szempontok érvényesítése mentén viszont egyre gyakrabban *néphit*ként megnevezett *hiedelem* a 20. századi kutatás- és tudománytörténetben *hitvilág*, *babona*, *hiedelemvilág*, *néphit*, *hiedelemtudat*, *hiedelemrendszer* szóalakban fordul elő.<sup>51</sup> A középkori *hiedelem* szó változatlan hangalakjának a 19. századra drasztikusan megváltozott jelentésű 20. századi konvencionális alkalmazása – feltételezhetően az ekkor már szinonimaként használt *babona* kifejezés pejorativitását megkerülő szándékolttsággal<sup>52</sup> – terminológiai csapdának minősült.<sup>53</sup> A műszó „használatos rossz”-ként<sup>54</sup> az előző időszak által kitermelt előítéleteket (is) konnotálva újratemelte azokat. Úgy tűnik, a szavak (szak)izoláltsága nem gátolta meg a fogalmak kontinuitását. A szakemberek világos, egyértelmű fogalomhasználatát – mind a kutatás tárgyának megnevezésében, mind annak értelmezése során – ingadozó (?), változatos (?) szóhasználat kíséri.<sup>55</sup>

<sup>47</sup> Például: „hajlandó babonás hitének a’ kuruzsolás oltárán szenteletlen tüzet oltani”. Királyi Pál: *Romok a’ Tisza partján*. (Vége.) = Életképek. Nép Szava. III(1848). 14. sz. 344. Ennek fordítottja is adatható, ti. nézetként. Egy magát „S. B. rom. kath. kántor-tanító”-ként szignáló személy 1898. május 14-ei keltezésű levelében ez olvasható: „két veszedelem fenyegeti a hazát: a lelkiismeretlen kuruzsolás s az ez által költött babona egyrészt”. S. B.: *A budapesti honvédegyetnek 1868. március 29-én tartott közgyűlésén Percel Mór által mondott beszédnek kivonata*. = Zimándy Ignác: *Kossuth Lajos a magyar intelligencia és emigráció ítélőszéke előtt*. Bagó Márton és Fia, Bp. 1808 (Ébresztő hangok XV. könyve). 81. Lásd még: Lehoczky Tivadar: *Babonaság s kuruzslás a XVII-ik században*. Századok VI(1872). 9. sz. 649; Edelmann Menyhért, dr.: *Babona és kuruzslás*. Egészség III(1886). 5. sz. 209–222; 6. sz. 237–254; Bálint Rezső: *Gyógyítás és kuruzslás*. Budapesti Szemle LV(1927). 206. köt. 598. sz. 321–343; Mayer F[erenc] Kolos: *A babona, a kuruzslás és a nem akadémikus orvoslás bibliographiája*. Népegészségügy IX(1928). 18–19. sz. 1340–1358; Dalmady Zoltán: *Babona és kuruzslás*. Egészség (1928). 10. füz. 305–308; Deutsch Ernő, dr.: *A babonáról és a kuruzslásról*. Orvos-Ujság (1928). 4. sz. (augusztus 26-ai, vasárnapi melléklet) 193; Fényes Pál: *A babonáról és kuruzslásról*. Klny. az Anya- és Csecsemővédelemből. Kalocsa 1937.

<sup>48</sup> Lásd például 5Móz 18,10; Jer 27,9.

<sup>49</sup> „A minden faluban divatozó kuruzsolás annyira el van terjedve: hogy ennek szomorú következményei [...] javíthatatlanok. [...] A tudós vénasszonyok czinobor füstöléseket rendszeresen alkalmaznak szembetegeknél is; e vészes kuruzsolás következtében sok idült szemlob, fekete hályog, higanykór, fájdalmas csontdaganatok támadnak.” Grosz Albert: *Magyarországban honos szembetegségek és gyakori szürke hályog okai*. = *A magyar orvosok és természetvizsgálók 1863. Szeptember 19–26. Pesten tartott IX. nagygyűlésének történeti vázlatja és munkálatai*. Szerk. Szabó József. Emich Gusztáv, Pest 1864. 244.

<sup>50</sup> Palugyay Imre, ifj.: *i.m.* 491. 1928 szeptemberében a Társadalomegészségügyi Múzeumban kuruzslás elleni kiállítást rendeztek. Lásd erről Kölnei Livia: *Kuruzslás elleni kiállítás 1928-ban*. Orvostörténeti Közlemények LIII(2007). 3–4. (200–201.) 161–182.

<sup>51</sup> Lásd erről Keszeg Vilmos: *Hiedelem és hiedelemkutatás* (tematikus szócikk). = *Romániai magyar lexikon. Művelődéstörténet*. Transindex – Jakabffy Elemér Alapítvány. 2010. <http://lexikon.adatbank.ro/tematikus/szocikk.php?id=26> (Utolsó megtekintés: 2012. 09. 15.)

<sup>52</sup> Lásd *Függelék*, az Ifjú Erdély pályázatára beérkezett kézirat szövegrészletéről készült képmelléklet.

<sup>53</sup> Az értelmező szótárak szerint – néprajzi műszóként – ’babona’ jelentésű. Lásd *ÉrtSz.* III. 1960. 250; *ÉKsz.* 1972. 545. Vö. „hiedelem (babona)”. Ferenczi Imre: *Az ördögös kocsis alakjának néhány kérdése*. Ethnographia LXVIII(1957). 1. sz. 81, 82.

<sup>54</sup> Lásd 8. jegyzet.

<sup>55</sup> „Századunk hiedelemkutatása szerteágazó, mind indíttatásában, mind szemléletében differenciált.” Keszeg Vilmos: *A piritisták. A hiedelmek fejlődésének egy esete*. = *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve*. II. Szerk. Zakariás Erzsébet–Keszeg Vilmos. KJNT, Kvár 1994. 155. Lásd *Függelék*, 7. táblázat. Források: Solymossy Sándor: *Babonás hiedelmek és eljárások*. = *A magyarság néprajza*. IV. *A magyarság szellemi néprajza. Zene – Tánc – Szokások – Hitvilág*



A *hiedelem* fogalom és szó jelenkori használatára vonatkozó nyelvészeti irodalom,<sup>60</sup> valamint a köznyelv és az irodalmi nyelv normáit előíró (és azokat tükröző) értelmező szótárak meghatározása szerint ’megalapozatlan, tévesen kialakított vélemény; tévhit’, folklorisztikai műszóként pedig ’a népi hitvilágban régi (pogány) világgépek maradványaiból és torzult egyházi hittételekből létrejött vallási képzetek együttese, babona’.<sup>61</sup>

Szinonimái<sup>62</sup> – (a) *balhiedelem, hiszem, előítélet*; (b) *bizonyosság, meggyőződés, tudat*; (c) *ismeret, tudás, tudomás*; (d) *hit, mítosz, vallás*; (e) *felfogás, ítélet, nézet, vélemény, vélekedés* – főként ismeretterjesztő és publicisztikai írásokban szerepelnek.<sup>63</sup> A már említett visegrádi kon-

<sup>60</sup> A Mátyás Flórián nyelvtudományi munkásságát méltató írásban szereplő rövid részlet nem tekinthető annak (vö. Stemler Ágnes: *Mátyás Flórián nyelvtörténeti adatgyűjtése és nyelvtörténeti szótárkísérlete*. = Uő: *Nyelvrokonság és nyelvtörténet. Mátyás Flórián nyelvtudományi munkássága*. Gondolat, Bp. 2004. (Nemzeti Téka) 70–109., különösen a 74. oldal), viszont figyelemre méltó kísérlet a *nyelvi mítoszokkal* és a *nyelvi babonákkal*; összefoglalóan *nyelvi tévhitekkel (nyelvi hiedelmekkel)* foglalkozó Lanstyák István munkássága, aki a *hiedelem* szinonimáinak árnyalását is megvalósítja, amikor ezt írja: „a nyelvi mítoszoknak és a nyelvi babonáknak van egy közös jellemzőjük: olyan nyelvvél, ill. nyelvhasználattal kapcsolatos vélekedésekről van szó, amelyek hamisak, nem felelnek meg a valóságnak. Ezért hasznos lenne, ha az egész jelenségsopornak közös neve is volna. Erre talán a *nyelvi tévhit* vagy *nyelvi hiedelem* kifejezések valamelyike lenne alkalmas [...], el akartam kerülni a hosszabb és nehezekebb »nyelvi mítoszok és babonák« kifejezést. A *nyelvi tévhit* vagy *nyelvi hiedelem* kifejezések előnye, hogy nem utalnak arra, mennyi ember hisz bennük, s így nemcsak a sok embert befolyásoló nyelvi mítoszok, hanem a csupán a nyelvművelők és az azok tanácsait követő lelkes laikusok szűk körét érintő nyelvművelői babonák is lefedhetőek volnának velük. (A *téveszme* valamivel kevésbé volna megfelelő, mert a mítoszok és babonák racionális mozzanatát hangsúlyozza, holott ezek fontos összetevője épp az érzelmi, irracionális tényező, elfogadásuk alapvetően nem értelmi belátáson, hanem hiten alapul.)” Lanstyák István: *Nyelvi mítoszok és babonák (avagy a magyar nyelvművelés demitizálásának feletle szükséges voltáról való dialógus kezdete)*. Vitaindító előadás az I. Alkalmazott Nyelvészeti Műhelytalálkozón, Paláston, 2004. október 2-án. [http://epika.web.elte.hu/irat/nyelvi\\_mitoszok.htm#\\_ftnref1](http://epika.web.elte.hu/irat/nyelvi_mitoszok.htm#_ftnref1) (Utolsó megtekintés: 2012. 09. 15.) A *nyelvi babonákról* (’tévhit’), *téves hiedelmekről* lásd még Szepesy Gyula: *Nyelvi babonák*. Bp. 1986; a *nyelvi tévhitek*ről, az *általános nyelvi mítoszokról*, a *nyelvi babonák életéről* pedig Lanstyák István: *A nyelvi tévhitek*ről. *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről*. Szerk. Domonkosi Ágnes–Lanstyák István–Posgay Ildikó. Gramma Nyelvi Iroda – Tinta, Dunaszerdahely–Bp. 2007. 154–173; Uő: *Általános nyelvi mítoszok*. = *i.m.* 174–212; Uő: *A nyelvi babonák életéről*. *Nyelvi ideológiák és filozófiák a Nyelvművelő kézisótárban*. = *Hungarológia a szlovák kultúra kontextusában*. Szerk. Beke Zsolt–Lanstyák István–Misad Katalin. Stimul, Pozsony–Bratislava 2010. 95–116.

<sup>61</sup> Vö. *ÉKsz.* 2003. 520; *ÉrtSz.* + 2007. 625.

<sup>62</sup> A rokon értelmű szavak körét illetően lásd bővebben Ország Mária: *i.m.* 79–81.

<sup>63</sup> A *politikai hiedelmek* mellett igen gyakoriak a droghasználattal, neveléssel, táplálkozással, médiával stb. kapcsolatos *hiedelem* (mítosz, tévhit)-szintagmák (lásd erről Lanstyák István: *i.m.* 2004). Tóth Teréz Csányi Vilmos akadémikussal, a Magyar Etológiai Társaság tiszteletbeli elnökével készített interjújának publikált változatában pedig ez olvasható: „A kultúra alapja egy közös hiedelemrendszer, közös *narratíva*, amelyet a kultúrához tartozók többsége elfogad, elhisz, lehet róla beszélni, fel lehet idézni. A közös kultúra alapja egy olyanfajta kommunikáció, amely megteremti a közös hiedelemrendszert az egymást követő generációk szocializációja során. Akkor beszélhetünk közös kultúráról, ha a hiedelmek elfogadottságának a mértéke bizonyos szintet elért. [...] A közös hiedelemrendszer nem egyik napról a másikra alakul ki. Európának van egy hiedelemrendszere, amely megkülönbözteti a többi kultúrkörétől, de én nem látom elég fejlettnak ahhoz, hogy erős identitást adjon.” Csányi Vilmos–Tóth Teréz: „*lassan a nyelven kívül már nincs közös hiedelem, amely a társadalmat egyesítené*”. Beszélgetés Csányi Vilmos akadémikussal, a Magyar Etológiai Társaság tiszteletbeli elnökével. Új Pedagógiai Szemle LVII(2006). 11. sz. 50. A tudományos értekezésekből kizárólag az utóbbi öt évből vett néhány példa szerint: „a tulajdonhoz kapcsolódó *mítosz*: *hiedelem*, hogy az önkormányzati tulajdon helyreállítása önmagában garantálja a helyi fejlődést.” (Józsa Zoltán: *Önkormányzati szervezet, funkció, modernizáció*. Dialog Campus, Bp.–Pécs 2006. [Institutiones Juris Dialóg Campus Tankönyvek] 229); „a kollektív intencionalitásban az egyéni szándék mellett felsorakozik valamiféle *hiedelem* (...) Searle a másik szándékára vonatkozó *hiedelemmel* magyarázza, ez jelenti azt a többletet...” [Pete Krisztián–Szilcz Dóra, P.: *A kommunikáció intézményeiről*. = *A kommunikáció mint participáció*. Szerk. Horányi Özséb. Alkalmazott Kommunikációtudományi Intézet [AKTI] – Typotex, Bp. 2007. 26.]; „az a *hiedelem*, hogy a nemzeti mentalitásformák változtathatatlanok és mintegy örökletesek, már csúsztatást jelent a fajlemélet felé” (Ormos Mária: *A jóléti társadalom és csapdája*. = *Európa, nemzet, külpolitika, Tanulmányok Ádám Magda 85. születésnapjára*. Szerk. Borhi László. Aura, Bp. 2010. 195). Kiemelések tőlem.

ferenciakötetben olvasható írás zárógondolatával ellentétben, miszerint „korábbi jelentéseinek nagy részét szinonimái veszik át”,<sup>64</sup> a 21. századi köznyelvi és tudományos nyelvhasználat azt látszik visszaigazolni, hogy a *hiedelem* fogalom használati köre mind vallásos tartalommal, mind annak hiányával újra és egyre népszerűbb terminusa a (laikus, ill. tudományos) köz- és egyéni nyelvhasználatnak.<sup>65</sup> Ez a népszerűség viszont, legalábbis egyelőre, nem látszik módosítani a hozzá kapcsolódó értékítéletek egyikét sem.

Tény, a fogalom lelkiismerete<sup>66</sup> még nem romlott meg: hatása biztos, (szó)használata nem. A wittgensteini nyelvhasználat<sup>67</sup> értelmében a folklorisztika *hiedelem*konstrukciója a *babona* „évszázados fája”-ból<sup>68</sup> építkezve alakzatába, szerkezetébe és tartalmiságába is inkorporálta azt, jelenkori (problémamegoldó) funkciójában viszont középkori jelentése is feldereng: krízisállapotban enyhületet, vigaszt, reményt ad.

<sup>64</sup> Ország Mária: *i.m.* 82.

<sup>65</sup> A korábbi *vallási/vallásos/szent*, a *babonás/mágikus* és *közhiedelem* terminusok 21. századi gyakori használata mellett újak is felbukkannak: „a modern világunk »hiedelemvallásai« [...] azok az ezoterizmusok, boszorkányságok és mágia-hitek, amelyek közös alapja valamely vallási jelenség túldimenzionálása, társulva az okkult tudományok eredményeivel.” Horváth Pál: *Vallástörténet. (Részlet.) = Virtuális egyetem Magyarországon.* Szerk. Kovács Gábor–Nyíri Kristóf. Typotex, Bp. 2003. 305. Vagy: „a babona olyan hiedelem, amelynek alapja természetfölötti, ami ellentmond a tudománynak. [...] A babona lehet kulturális és egyéni. A *kulturális babona* nagy területen elterjedt gyakorlat (hol húzódik a határ a szokás és a babona között?), az egyéni babona egy személyhez vagy egy kis közösséghez kapcsolódik, többnyire valami régi tapasztalat vagy esemény kapcsán.” Makai Mihály: *Merre vagy szellem napvilága? A megismerés rögös útjai.* Typotex, Bp. 2004. 140.

<sup>66</sup> A kifejezés Székely Jánosnak az 1973 telén a kolozsvári Egyetemiek Házának kistermében tartott előadásában elhangzó kérdésben szerepelt: „Mikor romlik meg egy szó lelkiismerete?” Válasza: „Amikor nem biztos a hatásában.” Az előadás szövege nyomtatásban is megjelent. Lásd Székely János: *Ars poetica. (A költészet halála.) = Uő: A valódi világ.* Osiris – Századvég, Bp. 1995. 236.

<sup>67</sup> „Nyelvünket olybá tekinthetjük, mint egy régi várost: mint zegzugos térséget utcáskákkal és terekkel, régi és új házakkal, meg olyan házakkal, amelyekhez különböző korokban építettek hozzá.” Wittgenstein, Ludwig: *Filozófiai vizsgálódások.* Ford. Neumer Katalin. Második, javított kiadás. Atlantisz, Bp. 1998. (Mesteriskola) 25. Eredeti kiadás: *Philosophische Untersuchungen.* 1953; *Philosophical Investigations.* Trans. Anscombe, Gertrude Elizabeth Margaret. Basil Blackwell, Oxford 1953. A magyar fordítás forrása: *Philosophische Untersuchungen. = Werkausgabe in 8 Bänden.* I. Suhrkamp, Frankfurt am Main 1984. 225–580.

<sup>68</sup> Kossuth a 19. században mondja, hogy: „népünk között a babona és kuruzsolás általában még olly életerős fa, melynek gyökerei közel száradást nem remélhetnek”. Kossuth Lajos: *i.m.* 1841. 199. Varga János *A babonák könyvében* is hasonlóan szerepel: „a babona vén fája ez, melynek bolondító gyümölcse mai napig sok embernek szája ízéhez áll”. Varga János: *A babonák könyve.* (A magyar orvosok és természetvizsgálók által 300 forint díjjal jutalmazott pályamű) Gyulai István nyomdájá, Arad 1877. 7. Krúdy Gyula a 20. század elején mintegy a hasonlatot ismételve írja: „a babona vén, évszázados fája minden népnél megtalálható. [...] Pedig a babona a józan ész megcsúfolása.” Krúdy Gyula: *Álmoskönyv. Tenyérszólások könyve.* Kilencedik, bővített kiadás. Szerk. Barta András. Szépirodalmi, Bp. 1983. 166. Első kiadás: *Álmoskönyv.* Szada István rajzaival. Athenaeum, Bp. 1920.

1. táblázat  
A *hiedelem* szó alakfejlődése<sup>69</sup>

<b>TÓ</b>	*hi- <b>hi</b> -			ismeretlen eredetű szó ('hideg')	
	↓				
<b>SZÓCSALÁD</b>	hideg	hül	hüt	hús	hüvös
<b>KÉPZŐ</b>	-alom, -elem				
elvont cselekvést jelentő szót képez	a cselekvés hatására létrejött, elvont tulajdonságot fejez ki		a cselekvés eszköztét is képezheti		
<i>félelem, kérelem, szídalom</i>	<i>hatalom</i> <hat; <i>értelem</i> <ért		<i>élelem</i>		
----- -d gyakorítóképzős igék + -alom, -elem					
fárad- <i>alom</i> , ijed- <i>elem</i>					
↓					
- <b>dalom</b> , - <b>delem</b>					
általában: deverbális névszóképző (ige → névszó)					
ritkán: névszó + - <i>delem</i>					
↓					
kés-e-delem, lak-o-dalom					
<b>hiedelem</b> , fejedelem					

<sup>69</sup> A *hiedelem* szó alakfejlődését illetően két nézet ismert: (a) \*hi- 'hideg' (T) + -d (gyakorító K) → *hid-hid-höd* (nyelvjárási ige) \**hied*- változathoz kapcsolódott az /+m (összetett K). A táblázat (a 11. jegyzetben felsorolt források alapján) az első nézetet tükrözi. Lásd minderről bővebben Ország Mária: *i.m.* 73–74.

2. táblázat  
A *hiedelem* szó valószínűsíthető jelentésfejlődése<sup>70</sup>

hiedelem		15. század előttől a 16. századig
15. század előttől a 16. századig	(1) 'felüdülés, enyhülés' ↓ 'fájdalom enyhítése, enyhülése' ↓ 'gyógyítás, gyógyulás'	'hűvösség, hideg'
		(2) 'ármék, ármékos hely' ↓
		'(időjárás ellen) védelmező hely, enyhely' ↓ 'védelem, oltalom; üdvözülés'
15–16. század	↓	'bizalom, remény' ↓
		'valakiben való hit' ↓
		'vélekedés; téves vélemény; téves hit; tévhit; babona' ↓
15–17. század	↓	'megalopozatlan, tévesen kialakított vélemény, meggyőződés; babona; általános (köz)vélemény'
15–18. század	↔	
17–19. század	↔	
18–20. század	↔	
21. század	↔	

**balhiedelem**  
18. század (1757)  
'tévhit, tévelygés;  
eretnekség'

<sup>70</sup> A táblázat a *hiedelem* szó jelentésfejlődése Ország Mária által levezetett logikai sémájának (vö. Ország Mária: *l.m.* 77.) kiegészített változata.



3. táblázat  
A *hiedelem* szó alak- és jelentésváltozása a 15–19. században<sup>71</sup>

ideje	ELŐFORDULÁS			JELENTÉS
	helye		szóalak	
	forrás	oldal		
<b>15. század</b>				
1416 u./1450 k.	BécsIK	23. (1874. 14.)	(a bőit megvégezuën) <i>meghiedelmezék</i> (magokat)	’frissítik’ (magokat) (ti. a bőjt által) ’frissül(t)’
		24. (1874. 14.)	(vizet) <i>hiedelmezetre</i> (hoğ nem italtra)	’frissülés, felüdülés, enyhülés’
		40. (1874. 24.)	(miután) <i>meghiedelmezeterék</i> (esec)	’frissít, húsít’ (’újjaéled, megújul’)
1416 u./1466	MünchK	108. (1874. 283.)	(felsegesnec iožaga) <i>meghiedelmez</i> (teneked)	’ármýékož, megármýékož, vagyis ármýék által megfrissít, megenyhít, megvigasztal’ th. ’1. ármýék, ármýékos hely, enyhely; 2. oltalom, védelem’
1456 k.	SermDom	149. (1874. 320.)	<i>hyedelmezie</i> (meg en ínelumet)	’frissít, húsít, enyhít’
1470	NémGl	II. 139.	<i>hyedelm</i>	’oltalom’
		249. (1883. 124.)	(Istennek) <i>hyedelm</i> (theue yrgalmassaga)	’írgalom’
<b>15. sz. vége – 16. sz. eleje</b>	AporK	13. (1879. 166.)	(ki hoztál múnket) <i>hyedelimbe</i>	’(frissítő) pihenőhely, enyhely’
<b>16. század</b>				
1506	WinkIK	81. (1874. 115.)	(kereswen maganak) <i>hyedelmeth</i>	’enyhület(et)’
		216. (1874. 156.)	(ky vettetyk annyának myndön) <i>hyedelme</i>	’remény’
1508	DöbrK	118. (1884. 56.)	(engem fogado löi: en) <i>hyedelmem</i> (en ínomorvågomnak napian)	’enyhület; remény’
		183. (1884. 88.)	(gymoknak) <i>hyedelmek</i> (kő zirt)	’enyhet adó, védett hely’

<sup>71</sup> A forrásmunkák időrend szerinti adatolását lásd a 13., 19., 25. és a 29. jegyzetben.

ELŐFORDULÁS			JELENTÉS
ideje	helye		szóalak
	forrás	oldal	
1508	NádK	46. (1908. 178–179). 271. (1908. 217.) 317. (1908. 225.)	'remény, bizodalom' 'bizodalom' 'enyhület; remény'
1510	MargL	62. (1879. 21.)	'védelmet, oltalmat adó (személy)'
1512 k.	WeszprK	23. (1874. 8.)	'felüdülés, enyhülés'
1513	CzehK	18. (1890. 304.)	'enyhület, védelem, oltalom'
1517	DomK	102. (1890. 325.) 41. (1874. 143.)	'ármék; enyhület; oltalom' 'frissítő; üdvözítő'
1522	Kesztk	275. (1885. 251.) 13. (1885. 139.)	'enyhet adó, védett hely' 'védelem, oltalom'
1525	VitkK	94. (1878. 310.)	'védelem, oltalom'
1525–1531	TeIK	164. (1884. 333.)	'enyhet adó, védett hely'
1526 k.	ÉrdyK	34. (1876. I: 52.) 526. (1876. II: 294.) 554. (1876. 344.) 607. (1876. 426.) 656. (1876. 504–505.)	'hűsítő; üd(vöz)ítő; belső' 'gyógyítás, gyógyulás' 'ármék; enyhület' 'enyhület, megújulás' (vizasztaló) 'ármék' 'gyógyítás, gyógyulás'

ELŐFORDULÁS			JELENTÉS
ideje	helye		szóalak
	forrás	oldal	
1529–1531	ÉrsekK	170. (1888. I. 145.)	(Merth pokolba fény varankozas nynczen fény) <i>hiedelem</i> (nynczen)
16. század első negyede	LázK	169. (1908. 321.)	(leghe eneköm vigafagos) <i>hiedelem</i>
	PeerK	241. (1874. 87.)	(Maria, halottaknak) <i>hiedelme</i>
	ThewrK	29. (1874. 271.)	(ez wylagnak gyeryedetes bywnenek) <i>hiedelme</i>
	KulcsK	14. (1879. 261.)	(wr leen zegenek) <i>hiedelme</i> (ees legedelim)
17. század		96. (1879. 297.)	(boeyhas ennekem hogy) <i>hiedelem</i> (legyen)
		153. (1879. 321.)	(által menenk zezen es vyzen, hozaal mynket) <i>hiedelemre</i>
1604	MA.Szót		<i>Hiedelem</i>
1607	MA.Zsolt	Zsolt 32, 10.	(az ur kegyelme, az kinek ő minden) <i>hiedelme</i>
1617	PostScul		(az hit bizonyos) <i>hiedelem</i> (az Isten ígéréteiben)
18. század			
1707	Székdudvari	60. vsz. (1860. 346.)	(szava) <i>hiedelmes</i>
1708	PPFSz	19. 87, 254. 255.	[ <i>bizodalom</i> ] <i>Hiedelem</i> ; (Bizó.) <i>Hiedelmes</i> [ <i>fiducia</i> ]
1759	Gusztini	48.	<i>hiedelem</i>
1765	Dániel	38. 90. (§77.)	(az a bizonyos) <i>hiedelemmel</i> (el-fogott Dolog; a' mellyet nem látunk); (minden ő) <i>hiedelmeket</i> (helyezettik az ő Urokkban és Iftenekben); <i>hijedelmeket</i>
		166.	'hit, téves, babonás hit'
			'hit, remény'
			'menedék'
			'hit; bizodalom, reménység'
			'(szava) biztos, (el)híhető'
			'fidentia, fiducia, confitto'
			'Fiducia'; 'Fidens; Confidens'
			'bizodalom, reménység, hiedelem, elhite'
			'hit; téves, babonás hit'
			'hit, bizodalom; reménység'
			'hit; tévhit'

ELŐFORDULÁS			JELENTÉS
ideje	helye		szóalak
	forrás	oldal	
1769	BSz.	LXVII/3. 35. (idézi Szt. V: 106.)	<i>hiedelem</i> (felett való dolog) <sup>ʔ</sup> (el)hihetőség <sup>ʔ</sup>
1773	Teleki	21.	<i>hiedelem</i> <sup>ʔ</sup> vélemény <sup>ʔ</sup>
1791	Aranka	42.	<i>hijedelmét</i> <sup>ʔ</sup> vélemény, meggyőződés <sup>ʔ</sup>
1792	Gvadányi	173.	fők olyan dolgokat tett-ki, mellyek <i>hiedelem</i> felett vannak <sup>ʔ</sup> (el)hihetőség <sup>ʔ</sup>
<b>19. század</b>			
1805	Verseghy	130.	<i>hiedelém</i> (nem adja meg a jelentését) a „cadentiák” keretében szerepel- teti a <i>győzedelem</i> és <i>kégyelem</i> szó között
1824	Edvi Illyés	99.	<i>hiedelmes</i> (és eltágulatlan könyörgés) <sup>ʔ</sup> bizodalomteli <sup>ʔ</sup> („szóllás forma”)
1829	Uránia	196.	<i>hiedelme</i> <sup>ʔ</sup> vélemény, meggyőződés <sup>ʔ</sup>
1834	Bőlöni	260.	(ezen) <i>hiedelem</i> (mindig mélyen fájjt nekem is) <sup>ʔ</sup> tévhit, vélemény <sup>ʔ</sup>
1838	Döbrentei	116.	(elvagyunk) <i>hiedelemmel</i> <sup>ʔ</sup> meggyőződés, vélemény <sup>ʔ</sup>
1840	Kölcsey	39, 88, 91.	(vak) <i>hiedelem</i> <sup>ʔ</sup> tévhit, téves meggyőződés <sup>ʔ</sup>
1842	PEIL	330.	(azon) <i>hiedelem</i> <sup>ʔ</sup> hit, meggyőződés <sup>ʔ</sup>
1847	Széchenyi	43.	(szent) <i>hiedelem</i> <sup>ʔ</sup> hit <sup>ʔ</sup>
1863		45, 160.	(boldogtalan) <i>hiedelem</i> ; (azon) <i>hiedelem</i> <sup>ʔ</sup> tévhit; vélemény, meggyőződés <sup>ʔ</sup>
1851	Bajza	355.	(káros) <i>hiedelem</i> <sup>ʔ</sup> vélemény, nézet <sup>ʔ</sup>
1851	Jerney	27.	(efféle) <i>hiedelem</i> (és alapos ismereten alapuló ~) <sup>ʔ</sup> tévhit; vélemény <sup>ʔ</sup>
1855		cím	<i>hiedelmes</i> (és hiteles helyek) története <sup>ʔ</sup> hite((esítő), bizonyosság(tevő) <sup>ʔ</sup>
1852	Palugyay	472.	(biztos) <i>hiedelem</i> <sup>ʔ</sup> vélemény, hit <sup>ʔ</sup>
1857, 1858	Knausz	194; 410	<i>hiedelmes</i> (hely) <sup>ʔ</sup> biztos, bizalmi <sup>ʔ</sup>

			ELŐFORDULÁS		JELENTÉS
ideje	helye		szóalak		
	forrás	oldal			
1859	Szeremlei	94, 133, 173, 182, 332.	(lábra kapott azon) <i>hiedelem</i> (közönséges) <i>hiedelem</i>		'hit, (köz)vélemény'
1861	Orbán	ii, 9, 14, 34, 139, 174, 179, 188; 125, 165.	(ezekről az a) <i>hiedelem</i> , (köz) <i>hiedelem</i> (vallási) <i>hiedelem</i>		'hit, (köz)vélemény, meggyőződés' 'hit, babonás képzet'
1864	SF.	332, 334, 848.	(közös), (e), (nagy) <i>hiedelem</i>		'vélemény, hit'
1865	Thaly	15.	(mesésnél mesésebb hírek... szentül hitték s e) <i>hiedelem</i> (...országzerte el vala terjedve)		'hit, meggyőződés, (irracionális) képzet'
1872	Schaffner	7. 12.	(ez a) <i>hiedelem</i> (sokat megnyugtató látszott) (az a) <i>hiedelem</i> (szármalt az ország népei közt)		'meggyőződés' 'vélemény'
1880	Kossuth	158, 324.	(általános a) <i>hiedelem</i>		'vélemény, meggyőződés'
1882	Deák	153. 215. 576.	(ezen) <i>hiedelem</i> (s ezen reménység) (ha biztos) <i>hiedelem</i> (nem is) (ezen) <i>hiedelem</i> (terjedni kezd)		'hit' 'meggyőződés' 'vélemény,'
1886	Csaplár	194, 413.	(balgatóg, csalékony) <i>hiedelem</i>		'tévhit, téveszme'
1894	Imre	374.	(ész-ellenes) <i>hiedelem</i>		'tévhit; vélemény'
1894	BE	477.	(az a) <i>hiedelem</i> pótolhatja		'vélemény'
1899	Reizner	338.	(boszorkányságról való) <i>hiedelem</i> (és képzelet)		'tévhit, téves (babonás) képzet'



<b>hiedelem</b> (1416 u./1450 k.) → 'bizodalom, hit' (18. század)	<b>szóalak</b>	<b>forrás</b>	<b>balhiedelem</b> 'tévhit, tévelygés; eretnokség' (1757)	<b>szóalak</b>	<b>forrás</b>
Brassai <b>1858.</b> 70.	(innen van az a) <i>hiedelem</i>		[(babonák és) <i>balvélemények</i> ]	Brassai <b>1858.</b> 12.	
			( <i>egyén csalhatalansága felőli balhiedelem</i> )	Hoványi <b>1859.</b> 216.	
			(számítalan előítélet) <i>balhiedelem</i> (s babonáság sulya)	Tompa <b>1859.</b> 170.	
			(általán azon) <i>balhiedelem</i> (terjedt el)	Fraknoi <b>1861.</b> 221.	
			(boszorkányokról) <i>balhiedelem</i>	Kovách – Kovách <b>1861.</b> 259.	
Széchenyi <b>1863.</b> 45.	(boldogtalan) <i>hiedelem</i>		(rég) <i>bal hiedelem</i>	Széchenyi <b>1863.</b> I: 45.	
			e <i>balhiedelem</i> (által ... meggátolva)	Horváth <b>1865.</b> 169.	
			(tán innen datálódik) a <i>balhiedelem</i>	Kóváry <b>1866.</b> 222.	
			(varázslatáról való) <i>balhiedelem</i>	Réthy <b>1868.</b> 169.	
			(légyen bár hiúság vagy édes) <i>balhiedelem</i>	Kármán <b>1880.</b> 140.	
Csaplár <b>1883.</b> 64. <b>1886.</b> 194, 413. <b>1889.</b> 16, 238, 246.	(balgató) <i>hiedelmeket</i> (költött az istenségről) (csalékony) <i>hiedelem</i> (olyan-féle) <i>hiedelem</i> (szállta meg)		<i>balhiedelme</i> , (babonák is fontosak lehetnek)	Acsay <b>1889.</b> 341.	
Imre <b>1894.</b> 374.	(ész-ellenes) <i>hiedelem</i>		(hitők több <i>babonával</i> és <i>balhiedelemmel</i> (van keverve))	Jókai <b>1895.</b> 227.	

1. 'hiszem, közhiedelem: meggződés'

2. 'tévhit, téveszme, helytelen vélemény'

↔  
jelen-tés  
?

5. táblázat  
A *babona* (1533) és *hiedelem* (1416 u./1450 k.) szó 19. századi jelentésalakulása<sup>73</sup>

forrás	szövegrészletek – fogalomhasználat	jelentés
Dugonics 1808. 241.	a' Bolond beteget mőg-gyógyíttya néha a' <i>babonás hiedelem</i> is	<p><b>babona, ~ság</b> ('bűvölésben, varázslásban, jóslásban való hit')</p> <p>≠</p> <p><b>hiedelem~vély</b> ('tévhit; helytelen, téves vélemény; vakbúzgóság')</p> <p><b>babona, babonás hit ~ vak hiedelem</b> → 'tévhit, téveszme'</p> <p>↓</p> <p><i>babonás hiedelem</i></p>
M. J. 1817. 92.	<i>babona</i> Tudatlanságot szült	
Fáy 1824. 16; 135; 179.	vastag tudatlanság, <i>vak babona</i> , 's előítéletek ködei; az ostobaságnak édes gyermeke a <i>babona</i> az Oriásba való <i>hiedelem</i> újra erőt vett gyenge elméjén	
Szalay 1834. 115; 185.	szégyenül a <i>babonás balgatagság</i> ; a' merő költeményekből származott <i>hiedelmek</i> , a' gonosz ámitásokból támadott <i>babonás bűbájos</i> cselekedetek	
Kőlcsey 1840. 38, 86, 39, 87; 88, 91; 126.	<i>vak hit</i> , vagy <i>babona</i> ; <i>neveléséges babona</i> ; <i>vak hiedelem</i> az értelmén erőt vett; <i>súlyesztő babona</i> ; <i>vak hiedelemmel</i> hitte mind azon meséket, miket a' köznép' körében <i>babona</i> termeszt és terjeszt; a' szenvedély és <i>vak hiedelem</i> miatt elsúlyedett; a' minden szerencsétlenség' legnagyobbika, a' <i>babona</i> vakítá, és tompítá el	
Kőváry 1842. 26; 65; 204.	az <i>előítélet</i> ' és <i>babona</i> nyígeit nem feledhetjük el; a <i>babona</i> és kuruzsolás...;	
Fáy 1842. 56.	megtörök a' gyenge elme, <i>hiedelmet</i> fog adni később más elmeifelettségeknék is, 's így születik meg a' <i>babona</i>	
Fáy 1844. 208; 233.	(esoda-teljes beszéd...) <i>ostoba babonái</i> ; <i>babona-hálósta értelem</i>	
Jósika 1854. 12. uo.; 26, 89; 111–112. 161.	Minden egyéb, mi a <i>hihetlenség</i> határba vág, vagy a mit nekik a kor <i>tudatlansága</i> és <i>előítélete</i> tulajdonított, nem egyéb mint a felcsigázott s elkábított képzelőtehetség mive. Minő erővel bír ez, főleg ha félelem és <i>babona</i> által felfokoztatik. <i>babonás hit</i> ; <i>vély</i> és <i>babona</i> előít semmi sem lehetlen; ez időben a <i>vély</i> , a legelvetemültebb gonoszszágnak tartott Ebben megfoghatlan nincsen, mert a világ semmiben sem olly gazdag mint a képzelődő tehetség tevédeiseiben s a valódi örültségétől kezdve az egyedörjig, a rögeszmétől a <i>babona vélyeig</i> , olly tág mező nyílt mindig az emberi értelemben és kedélyben, a leghihetlenebb szélsőségekig	

<sup>73</sup> A forrásmunkák időrend szerinti adatolását lásd a 32. jegyzetben.



forrás	szövegrészletek – fogalomhasználat	jelentés
Daniélik <b>1857.</b> 167.	e <i>hiedelem</i> nem annyira <i>babona</i> , mint <i>tév</i>	<p><b>babona, ~ság</b> ('bűvölésben, varázslásban, jóslásban való hit')</p> <p style="text-align: center;">≠</p> <p><b>hiedelem~vély</b> ('tévhit; helytelen, téves vélemény; vakbúzgóság')</p> <p><b>babona, babonás hit ~ vak hiedelem</b> → 'tévhit, téveszme'</p> <p style="text-align: center;">↓</p> <p><i>babonás hiedelem</i></p>
Beniczky <b>1858.</b> 37.	azon <i>hiedelem</i> mintha az ördögöknek tetteges befolyása lenne reájok; szemfényvesztő játékoknak oly látszólagos hitelt kölcsönzött, mely az <i>időkor babonás hajlamára</i> való hatást el nem téveszthette	
Szeremlei <b>1859.</b> 332, 189, 650; 440.	<i>(közönséges hiedelem≠) babonás hiedelem;</i> míveletlen és <i>babonás</i> köznép [...] elvilágiassult <i>hiedelme</i>	
Tompai <b>1859.</b> 89. 169–170. 171.	<i>ki nem vizsgálódik, bírál és következtet: hajlandó a babonás hitre</i> <i>A babona származik a hiányos nevelésből, növelkedik rossz példák által, s buján díszlik a visszaélések által megrongált emberi természetben. [...] babonás, homályos, természet-féletli jelenségekre (...fordul a beszéd)</i>	
Brassai <b>1858.</b> 11.	kuruzslás, <i>babonák</i> , lélekjelenések s több más <i>vak hiedelmek</i>	
Sipos <b>1867.</b> 48.	<i>babonás hiedelmek</i>	
Thaly <b>1881.</b> 40, 115.	jóslatok és <i>babonás hiedelmek</i>	
Csaplár <b>1883.</b> 64.	igy támadt a <i>babona</i> , mely <i>balgatóg hiedelmeket</i> költött	
Verhovay <b>1890.</b> 17. 38, 52, 97. 99, 100, 104, 129. 153.	<i>vakbuzgóság</i> vegyest indeferentiussal, <i>babona</i> a <i>hitetlenséggel</i> fogják képezni ingó, rozoga oszlopait annak az egyháznak rögeszmék és <i>babonák</i> rabjai; hűsvéri <i>babonáik</i> emlékezetére; a sötétség éjvadásából öálkódó <i>babona</i> ; <i>babonákkal</i> tett tanítás (... vallásos szélhámosság); bigótság és <i>babonáság</i> ; <i>babonás</i> középkor; vallásának <i>babonáiba</i> ; tengerészek <i>babonás</i> képzelődése;	
Reizner <b>1899.</b> 338.	<i>boszorkányságról</i> való <i>hiedelem</i> és képzelet	

6. táblázat  
Tudományos fogalomhasználat a 16–19. században<sup>74</sup>

időszak	paradigmák	fogalomhasználat (illusztratív szövegrészek)	szervezők
előzmények	<i>kulcsfogalmak</i>	latin forrásmunkák	
<b>16. század</b>	őstörténet (ősvallás) <i>magyarok kronikája</i>	<p>A pogány magyarok vallásával foglalkozó szerzők közül elsőként tartják számon: történeti munkájában (ősvallási vonatkozásokat (is) említi. A magyar fordításban, amely az eredeti mű szemléletét, tartalmiságát és szóhasználatát egyaránt közvetíti, a következők szerepelnek:</p> <p>[...] a <i>közhiedelemmel</i> ellentétben [...]</p> <p>Általában azonban az volt a <i>hiedelem</i>, hogy a megegyezésről, a kölcsönös segítségnyújtásról folyik a szó.</p> <p>Az <i>igaz hit</i> tehát Pannóniában Nagy Károly császársága idején vette kezdetét, azonban kevesen tették magukévá. Károlynak az életből való távozása után néhány évvel lázongások támadtak, a megkóstolt vallás elenyészett, és ha maradt is némi nyoma, az a roppant vadság közepette megsemmisült. Az a néhány, aki isteni sugallatra a vallásról helyesen gondolkozott, nem merészt a nyilvánosság elé lépni, de ha valaki miképp lepleződött, vagy nyílt neveltség tárgyává vált, vagy <i>pogánymak</i> tartották, hiszen a nemzeti isteneket megvetette, és <i>idegen babonáságokat</i> követett.</p> <p>Eleinte a főemberek nagyobbik része nem kevésbé ámuldozott a <i>király babonáságán</i>, főleg azon, hogy úgy látszott, mintha többet foglalkoznék a ceremóniákkal, mint a háborúzással.</p> <p>Ezért mindenhonnan szent férfiakat hívat, akik Magyarország-szerzte szétszéledve tanítsák a népet az <i>igaz hit</i> alapjaira, távoztassák el a <i>hamis és barbár hiedelmeket</i>, neveljék a műveletlen embereket, szabadítsák meg őket az ősi vallástól, és Jézus Krisztusnak, isten egyszülött fiának a nevét erejükhez mértén prédikálják.</p> <p>Új hiedelmek iránt ilyen buzgón kutakodni <i>asszonyi ostobaság</i>.</p>	<b>Bonfini [1568]</b> 1995.

<sup>74</sup> A forrásmunkák időrend szerinti adatolását lásd a 35. jegyzetben.

időszak	paradigmák <i>kulcsfogalmak</i>	fogalomhasználat (illusztratív szövegrészek)	szerzők
		<p>Az ősi hiedelmeket sokan elhagyják, egy nagy rész megtisztult a keresztvízben, és számos helyen miséznek az igaz és hatalmas szellemnek. A mennyei fény ez időtől fogva áradt szét bővebben a magyar nemzetben. Erről azian igazán el lehet mondani, amit szokás: <i>A pogányok népe, amely sötétségben jár vala, lát nagy világosságot.</i> És a láthatatlan világosság fénye Krisztus, akinek látását a népek akkor kiérdemelték, mert a sötétségből elhivatván hitték, hogy ő az igaz isten és az ember.</p> <p>[...] azok, akik megátalkodottan kitanának átkozott pogány hiedelmek mellett, halál bűnhődnek; néhányan szolgaságba kerülnek.</p> <p>A török engedelmségen és adón kívül mit sem kíván; saját ceremóniára nem kényeserít sem erőszakkal, sem kínzással, <i>a lelket nem fertőzötti pogány hiedelmekkel</i> [...]</p> <p>[...] az üres babonáságot hirdető embert tüstént ki kell ebrudalni [...]</p> <p>[...] <i>a pogány</i> csöcselék észrevette, ordítozva halállal fenyegette, ha <i>a szkíta babonással</i> szakító barátját meg nem öli. Murtmur ezért akarata ellenére ledöfte Szolnokot.</p> <p>[...] paraszti csoportok falvanként vezetőket választottak, akiket azzal bíztak meg, hogy követek útján követeljék ki Béla királytól <i>a magyarok régi vallását</i>, továbbá <i>a keresztények újdonsült babonáságának eltörlését</i>, a püspökök megkövezését, az összes pap eltávolítását, az istenek templomainak lerombolását [...]</p> <p>Negyven ember kiszállt innen a szomszédos falvakra, kivont karddal száguldozott, megölt vagy kétszáz parasztot, akiről kijelentette, hogy az ördög fia. Amikor mindez Ziska fülebe jutott, az adamiátakat megölték, kettő kivételével, akitől <i>e babonáságot</i> megismerhették.</p> <p>Mivel <i>a hitetlen sokaságból</i> csak ezret fogtak el élve, Majnard javaslatára ezeket egy csűrbe terelték, azt fegyveresekkel körülállták, és esővát vetve rájuk elégették őket. Így bűnhődött tehát <i>elfajzott babonásága</i>ért az <i>a pogány tömeg</i>, amely örökösen táborban élt, minek következtében ábrázata rémisztően sötét lett, szeme mint a sasé, haja borzas, szakálla hosszú, teste óriás, végtagjai bozontosak, bőre durva, színe fekete, mint a vas.</p> <p>Mi, Mátyás király, az <i>igaz hit</i> és a római tan követői vagyunk, és valamennyien inkább pusztulunk egy szálig, mintsem hogy elálljunk a római egyház apostoli</p>	

időszak	paradigmák <i>kulcsfogalmak</i>	fogalomhasználat  ( <i>illusztratív szövegrészek</i> )	szerzők
		<p>igazságától. Mivel nem volt védelmezőnk, elviseltük az eretek uralmát, ahogy érdekünk kívánta; <i>kárhozatos babonáságukat</i> sosem vettük magunkba, hogy megadjuk a császárnak, ami a császáré, az istennek, ami az istené. Lelkünk ártatlan, elménket a római tan erősíti; az <i>eretnekek</i> uralma és társasága szívünket nem fertőzte meg; hitünk tiszta és érintetlen, a <i>szent rítusok</i> tökéletesek, a szertartások sértetlenek.</p> <p>A testőrcsapat elfogja Viktorint, a király elé vezeti, ő pedig életéért könyörög. Üdv, Viktorin testvérem – szól a király –, hát ide vezetett most megátalkodottságod meg <i>átkos babonáságod</i>, amelyet az apád töltött beléd, hogy ha ez a háború más vezetővel és zászlaja alatt folynék, istentelenségednek megadnád a végső árát? Sokszor figyelmeztettek, hogy hagyd el apád <i>balhiedelmeit</i>, taposs a nyakára, és kövesd az istent, hiszen az embernek meg kell tagadnia önmagát, hogy az üdvözítő Jézus Krisztust kövesse.</p> <p>Mindkettőjünkben egyforma volt a <i>vallásosság</i>, egyforma az asztrológusok és a csillagjósok <i>hiú babonásága</i>, mindketten bevallották, hogy ezeknek nagyon is kiszolgáltatták magukat, de a cézár sokkal kitartóbb volt az ájtatoskodásban, és sokat foglalkozott isteni elmélkedéssel.</p> <p>[...] városlakókkal, akik a <i>keresztény vallást</i> követték, ha <i>görög babonásággal</i> is, kíméletesen és emberségesen bántak [...]</p>	
<b>17. század</b>	<b>őstörténet</b> (ősvallás)  <i>magyarság őstörténete</i>	<p>Nem vallástörténeti, filológiai (latinul írt összehasonlító nyelvészeti) munka, amelyben magyar őstörténetre vonatkozó adatok, etimológizálás (zsidó–magyar, dákl–szláv–magyar összevetés) szerepel, ill. <i>vallási terminológia</i> is előfordul.</p>	<b>Otrokocsi 1693.</b>

időszak	paradigmák <i>kulcsfogalmak</i>	fogalomhasználat (illusztratív szövegrészek)	szerzők
18. század	ósvallás		
	<i>antiqua</i>	<i>antiqua</i> (itt) ≠ ósvallás → <i>antiqua</i> = más forrásokból ismert kor vallása <i>antiqua religio</i> 'keresztény vallás (ti. reformáció előtti katolicizmus)' a vizsgált jelenségeket – áldozat, Isten szó etimológiája, bálványok, vérszerződés, eskü – religionnak ('vallás') nevezi (tekinti)	Otrokocsi 1706.
	<i>régi magyarok vallása</i>	fogalomhasználat: <i>vetus</i> 'régí' → <i>religiones veterum</i> 'régí, ősi' → <i>de vetera Hungarorum religione</i> 'magyarok ósvallása' (Thomas Hyde munkásságának hatása egyértelműsíthető, aki ezen kifejezést használja.)	Cornides 1791. (vö. Voigt V. 2003. 17.)
		magyarul írt művek	
19. század	mitológia, ósvallás		
	<i>régi magyar vallás és erkölcs</i>	[...] a <i>régi isteni tisztelemek</i> is szükségképpen egyedül a 'jövendőről való hivságos kérdezgetésekké, 's kététes felelet adásokká, csupa <i>babona üzésé</i> – <i>Samanizmus</i> á kellett soványodnia [...]	Horváth 1817. 54.
	[ <i>néphit, népbabona</i> ]	Gyűjtési felhívás.	Tóth 1837.]
	<i>magyar régiségek</i>	[...] a <i>pogány vallás</i> tudományai és parancsolati [...] [...] senki semmit meg ne tartson a <i>'pogány vallás</i> beli szokásokból [...]	Kiss 1839. 78. 79. 293.
		[...] a <i>régi Magyarok bálványimádó pogányok</i> nem voltak. Követték őket a <i>Mágusok vallását</i> . [...] ők a mindenható Istent nem ismerő <i>bálványimádó pogányok</i> voltak, vagy nem esmerték a <i>régi Magyarok 'vallását</i> [...] [...] a <i>pogányok'</i> szokása szerént, nagy áldomást tettek [...] [...] maradványa nálunk mai időben a <i>'koczka, a 'kártya-vetés, 's más efféle babonáság</i> [...] <i>mythologiai adathalmaz</i> „[...] az első magyar »ósvalláskutató«, aki a folklór jellegű adatokat nemesak kuriózumként, legfeljebb gyermekkori visszaemlékezés révén idézné, hanem tudatosan is törekszik minél több ilyen adat összegyűjtj(é)tésére [...]"	262. (Anonymus adata) 283. <b>Ipolyi 1854.</b> (Voigt 2003. 21.)

időszak	paradigmák	fogalomhasználat (illusztratív szövegrészek)	szerzők
	kulcsfogalmak		
		<p><i>előítélet</i> és <i>babona</i> tág körén át: szokások, <i>babona</i>, <i>előítéletek</i>; egyes előítéletes, <i>babonás hiedelem</i>, szokás és erkölcsökben; rege, mese, szokások, <i>babonás hiedelem</i> stb.; <i>babonás hiedelem</i> ismeretes</p> <p>A <i>mythologia</i> legközönségesebb értelemben véve, a hajndankor, vagy inkább az úgy nevezett <i>pogány népek vallási hite</i> s tana az isten s világról.</p> <p>(kecskeméti vidéki) <i>babona</i>; egy más <i>babona</i> szerint; a <i>babona</i> gyakorlati értelmével [ ... ] a <i>néphit</i> foroghat fenn</p> <p>(szegedi) <i>babonás hiedelem</i> (szerint); a <i>mai babona</i>, előítélet még a kuruzslók, boszorkányokról hiszi</p> <p>Egyébkint a <i>babona</i> és előítéletes népies szokásokban ...</p> <p>Nyilván tehát a <i>babona</i> látszólagos képtelensége s a természetes magyarázatok helyébe inkább a <i>mythosi</i> hasonlati alapon keresendő a megfjtés.</p> <p>regék, hagyományok, <i>néphit</i> s <i>babona</i>; a <i>mai</i> varázs s <i>babona</i> nyomokban a régi istenségekről: képzetek</p> <p><i>babona</i></p> <p>„a rosta vetések dolgában” [ ... ] és ezen annyira jelentéktelen <i>babona</i> is már mily régi gyűjteményekben nem egy nevezets szokás, <i>néphit</i> s <i>babona</i> áll így</p> <p>keresztség körüli <i>babonás</i> szokások</p> <p><i>astrolatricsus babona</i> az arabnál is</p> <p><i>néphit</i></p>	<p>IV.; V.; XXII.; XXV.; XXVII.; XXVIII;</p> <p>xxxv; 15 alkalommal fordul elő;</p> <p>190, 212, 219.</p> <p>243, 248.</p> <p>258.</p> <p>314.</p> <p>344, 393.</p> <p>404–406.</p> <p>441.</p> <p>538.</p> <p>541. (Hosvai adatai)</p> <p>581.</p> <p>91 alkalommal fordul elő.</p> <p><b>Csengery [1857]</b> 1870. 7.</p>
	<p><i>magyarok ősvallása</i></p>	<p><i>mythologiai nyomok</i> gyűjtésének, tágalapú <i>mythologiai párhuzamok</i>nak (feltűlvizsgálat)</p> <p>A <i>mythologia</i> végre csak mint költészet, mint legenda, mese, népmonda, <i>babona-ság</i>, népszokás és erkölcs tartja fenn magát.</p>	

időszak	paradigmák <i>kulcsfogalmak</i>	fogalomhasználat (illusztratív szövegrészek)	szerzők
		<p>S a nép, hogy <i>hagyományait</i>, részben legalább fentarthassa, a <i>keresztény mythos</i> öltönyébe öltözteti azokat. A <i>sajátlépeni babonáság</i> tehát nem azonos a <i>pogánysággal</i>, csak egyes <i>pogány</i> szokások és vélemények fentartása az uralkodó kereszténység ellenében.</p> <p>E mondanak, legendák a kereszténységgel vándoroltak aztán egy helyről mátra sok <i>babonásággal</i>, melyek nyomban kísérték az új vallás tanait, mint árnyék a testet [...] sok idegen elem, mese, monda, <i>babonáság</i> terjed el minden nép között, s a keresztény népek szellemvilága ez által is szorosabb összeköttetésbe jött.</p> <p>[...] a <i>pogány cultus</i> egy része mint <i>babonáság</i> tartja fen [sic.] magát.</p> <p>A magyar <i>mythologia</i> ösfogalmainak kérdése a magyarok őshazájának kérdésével függ egybe.</p> <p><i>hiedelem</i> ('hit; vélemény'); <i>alacsony babonáság</i> közepett</p>	<p>16.</p> <p>17.</p> <p>26.</p> <p>57.</p> <p>177; 308.</p> <p>(Voigt V. 2003. 26.)</p>
	<p><i>pogány magyarok vallása</i></p>	<p><b>[Ipolyi→Csengery (vita)]</b></p> <p>„A vitában [...] olyan <b>elmaradt lehetőség</b>et látunk, amelyben megbeszélhettek volna a néphitkutatás, a népi vallásosság kutatása, sőt az ősvalláskutatás mai szempontból fontos témáit – az akkori felfogás szerint.”</p> <p>„A Kisfaludy Társaság által ötven arannyal jutalmazott <i>mythologiai pályamunka</i>”</p> <p>A <i>pogány</i> népek szellemi élete <b>nem</b> volt merő üresség, nem lehet azt jelentéktelen, <i>babonás hazugsági élelmek</i> tekinteni.</p> <p><i>babonás vallásformák</i> [...] <i>schamanizmus</i>; némely fennmaradt <i>babonás erkölcsök</i>-ből</p> <p><i>hiedelem</i> ('vélemény; babonás hit')</p> <p><i>babonás énekek s versek</i>, most is <i>babonás hittel</i> vannak azok felől; <i>babonás tisztelttel</i> viseltetnek</p> <p>[...] a <i>babona</i> szó is (= fascinoium, superstitio), melynek kezdetben jó értelme volt, de a keresztények által később megczéreztetett [...]; <i>babonás hiteltű népek</i> regéket készítettek; <i>babonás hit</i></p> <p>pogány írások s <i>babonás</i> jegyzékek; <i>babonás cziélokra</i> használtotati; a <i>nép babonás hagyomány</i>yariban sokáig élt még</p>	<p><b>Kállay 1861.</b></p> <p>1.</p> <p>4; 7.</p> <p>34; 79.</p> <p>44; 92; 98.</p> <p>127.</p> <p>149; 160, 271.</p> <p>176. 200; 236.</p>

időszak	paradigmák	fogalomhasználat (illusztratív szövegrészek)	szerzők
	<i>kulcsfogalmak</i>		
	<i>eredet</i>	<i>babona</i> <i>hit; eredeti hit</i> <i>mythologia, mythologiai</i> <i>pogány</i> minden nemzetnek saját <i>mythológiája</i> a nyelv képződése korában keletkezett	<b>Hunfalvy 1864.</b> 1876a. 273, 486. 93, 306; viii, 239, 250. 241, 245, 251. 219, 310, 325. <b>1876b, 1877a</b>
	<i>mythologiai</i> adatok, törések		
	<b>ősvallás</b>	<i>régi, vallásilag</i> szentelt tény (pl. az áldomás) magyar őspogány vallás, ősi magyar pogány vallás, <i>pogány vallási részletek, pogány</i> őskori áldozataink <i>e hit</i> némi hagyományos tudata magyar ősvallás, ősvallási istentisztelet; az őspogány vallásból vétetett át a keresztény vallásba <i>néphit</i> , finn <i>néphit</i> , mordva őspogányvallás őspogánykori hitregészeti törések, hitregi mondák <i>pogányvallás</i> imádságai, áldásformulái (ti. ráolvasások) népünk <i>főlfogása</i> mordva <i>hitregészet</i> valamennyi áltáji népnél általános volt azon <i>világnézet</i> magyar <i>pogány ősvallás</i> egyike azon <i>pogány ősvallási szavainknak</i> (ti. a könyörgés), melyet a keresztény vallás is átvett őshaza, őseink, őskor; ősi pogány vallás és <i>gondolkozásmód</i>	<b>Barna 1881a.</b> 20. 25, 31, 32, 46, 55, 64. 27. 30, 31.  36, 56, 59. 56, 69. 58. <b>1881b.</b> 3. 4, 6. 7. 10. 15.  uo., ill. 32; 17.



időszak	paradigmák <i>kulcsfogalmak</i>	fogalomhasználat (illusztratív szövegrészek)	szerzők
		<p><i>pogány mythosi töredékeink</i>; a „bába” szó <i>mythosi</i> jelentésének megállapítására... az ily regék a mindent személyesíteni szerető <i>természeti vallásokat</i> valló népeknél... az új hitben még közhasználatú...; ősvallás</p> <p>[...] a boszorkányokban való <i>hit</i> valamennyi őspogány népeknél föltalálható. Vallások <i>természeti vallás</i> [...]</p> <p>[...] köz- és személyes érdek, <i>vakhit</i>, tudatlanság, nyomor és vétek még sokakat vonzott [...] ezek által tartatott fenn az ősvallás nem egy becses töredéke néptünkénél is [...] ; ő vallásunk áldozata</p> <p><i>boszorkányi rege</i></p>	<p>19; 21. 25. 27; 28. 29. 30. 43. uo.</p>
	<p><b>mythológiai elemek</b></p>	<p>nemzetünk <i>mythos-maradványai</i></p> <p><i>babonás okokból</i> származtatott (betegség); szerekkel üzőtt kuruzslások; a kuruzslások alsóbbrendű fajtái</p> <p>A mágia-kört a <i>megátkozás, böjffogadás, jövendőmondás, kártya- és babvetés</i> s egyéb <i>babonás szokások</i> [...]</p> <p>S hiába beszélünk – a magasabb műveltség álláspontján – kicsinylőleg a <i>babonás dolgokról</i>, ha élénk illusztrációkban nem ismeri meg a tudomány azt, a mit még leküzdnie s a népeletből kiirtania nemes feladata.</p>	<p><b>Kozma 1882.</b> 6. 31; 35; 37. 41. 41.</p>
	<p><b>ősvallás</b></p>	<p>őspogány magyar istenek, őspogány magyar istenek; <i>pogányság, pogánykor; pogányság ünnepei</i></p> <p>nemzetünk ősvallása; ősvallás; ősvallásunkban; ősvallásunk</p> <p>őseink</p> <p><i>hitben</i> kevésbé jártas; <i>hitben</i> járatlan, tanulatlan népek, főképpen az asszonyok;</p> <p><i>hagyományaink</i></p> <p>aki kedden mos a <i>hiedelem</i> szerint [...]; abban a <i>hiedelemben</i>, hogy [...]; tartja a <i>hiedelem</i>;</p>	<p><b>Kálmány 1885.</b> 4; 6, 7; 10; 28, 33. 4, 5, 6; 24, 34, 35, 37. 8, 32, 34, 35. 8. 8, 9, 13, 29, 30. 10; 17; 30.</p>

időszak	paradigmák <i>kulcsfogalmak</i>	fogalomhasználat  (illusztratív szövegrészek)	szerzők
		<p>ide vonatkozhat ama <i>hiedelmök</i>, mintegy azt látszik mondani a <i>hiedelem</i> [...] <i>legrégibb maradványaink</i>; <i>régi szertartásainkból</i> leszámazottaknak <i>általánosan ismeretes</i> eljárás; <i>tartja</i> a nép; <i>sámán vallás</i></p> <p>a szülés <i>babonáságai</i>; <i>babonáságuk</i>; karácsonkor számtalan <i>babonát</i> visznek véghez</p> <p>ezek az értelmezések mind újabbak, <i>régibb hagyományaink</i> mást mutatnak</p> <p>a <i>néphiedelem</i> tartja; a <i>néphiedelem</i> szerint;</p> <p><i>morzsák</i> [...] népünk <i>hiedelmében</i> ma még megvannak; <i>hiedelmünk</i>, ráolvasóink rokon és nem rokon népek <i>mythológiájához</i> folyamodunk; <i>mythologusaink</i></p> <p>ezredek nyomait látja <i>hagyományainkon</i>; <i>hagyományaink</i>; török nép <i>hagyományai</i></p> <p>ős vallásunk fejlődése; magyarok ősvallása; őseink; őseink vallása</p> <p>hajdan <i>számán vallású</i> volt; a <i>számán vallásnak</i> hódoltak</p> <p>A <i>számán istenek</i> nem kétfélék, hanem csak egyfélék: jók és egyúttal rosszak, kik áldanak is, vernek is.</p> <p>a holdfogyatkozásról <i>hiedelmünk</i> azt tudja, hogy [...] most népünk <i>közönséges hiedelme</i>; másik <i>hiedelmünk</i></p> <p><i>régi pogányok</i> mondáikban; a hozzá kapcsolt <i>hiedelem</i></p> <p>[<i>Kosmogonische Spuren</i> c. alatt megjelent németül is. Lásd: W/lislocki 1893b.]</p> <p>[...] adataink jobbra <i>töredékek</i>; de azért <i>becsesek</i>: ősi nyelv<i>hagyományaink</i> gyöngyei</p> <p>[...] ősvallásunk maradványait irtogató századok után is</p>	<p>35. 15; 17. 15. 16. 18; 27; 28, 29.  24. 25; 33. <b>1887.</b> 3. 3; 5. 3; 8; 18; 20. 3, 5; 4, 5; 6, 7, 8; 18. 5, 8, 14, 20. 7.  13; 16.  15; 19. <b>1893.</b> 1.  1.</p>

időszak	paradigmák <i>kulcsfogalmak</i>	fogalomhasználat (illusztratív szövegrészek)	szerzők
		<p>a világ alakításáról megőrzött <i>hiedelmei</i>; újabban ápoltt <i>hiedelmünkkel</i>; ide tartozó <i>hiedelmeinket</i> vizsgálódás tárgyává tesszük; Az egyik <i>hiedelem</i> tudja, hogy az Ördög [...]; kit különben jónak ismer a <i>hiedelem</i>; <i>hiedelem</i> van egybekeverve a láma vallású mongol hagyomány magyar változatával;</p> <p>összehasonlító <i>mythologia</i> világánál; mythologiait vesszük; <i> régi pogány tanok</i></p> <p>a <i>keresztény hitet</i> valló öseinknek nem volt nehéz a <i>pogány demiurgot</i> Szent Péterrel fölcserélni</p> <p>ősi pogány nézet; valamely <i>pogány</i> felsőbb lény képét; <i>pogány vallás</i> legtöbbje (pl. ind)</p> <p>E buddha <i>hiedelem</i> elejét az imént közlettük [...]; ez a <i>hiedelem</i>, hogy hajdan a hal az égből származott;</p> <p>az emberek körömmel fedettek valának. Ez a <i>hiedelem</i> [...]</p> <p>a légy az Ördögöt ered [...] mely <i>hiedelem</i>; „Ezrőt adok, ezrőt nem adok” <i>hiedelem</i> mégis elterjedt a <i>hiedelem</i>, hogy az Antikrisztus megszületett már [...]; azt a <i>hiedelmet</i>, hogy akkor hét évig nem terem;</p> <p>a Csanád-Ápácán lejegyzett <i>hiedelemben</i> Énok helyett Jónás van említve</p>	<p>1; 4; 14; 22;</p> <p>4; 5.</p> <p>24.</p> <p>30; 38; 51.</p> <p>32; 34; 37.</p> <p>45.</p> <p>62; 67.</p> <p>70; 72.</p> <p>73.</p>

időszak	paradigmák	fogalomhasználat (illusztratív szövegrészek)	szerzők
	<i>kulcsfogalmak</i>		
	<i>(nép)babona, babonáság</i>	<p>(szatmárnémeti) <i>népbabonák babonák</i></p> <p>(szilágysági) <i>babonák</i></p> <p>(Nyárad-menti) <i>babonák</i></p> <p>(Tornyos-Pálcza) <i>babonák</i></p> <p>(hajdúszoboszlói) <i>babonák</i></p> <p>(porcsalmai) <i>babonák</i></p> <p>(hazai) <i>babonáság</i></p> <p>(háromszéki) <i>babonák</i></p> <p>(ugocsai) <i>babonák babonák</i></p> <p>(kalotaszegi) <i>babonák</i></p>	<p>Harcász 1886. 88. Nagyszegi 1887. 471. Balázs 1891. 200. Harmath 1891. 400. Kiss 1891. 249. Szívós 1891. 254. id. Kiss 1891. 301. Illésy 1891. 353. Benkő 1891. 357. Király 1891. 367. Maruska 1892. 476. Jankó 1891, 1892, 1893.</p>

időszak	paradigmák	fogalomhasználat (illusztratív szövegrészek)	szerzők
	kulcsfogalmak		
	<i>babona</i> <i>néphit</i>	(czigány tolvajlási) <i>babonák</i> <b>Németül</b> írt mű, amelyben használja az <i>Urreligion, Mythologie</i> kifejezést. Ebben: néphit ( <i>Volksglaube</i> ) és vallási népszokás ( <i>religiöser Brauch</i> ) szerepel. <i>Kosmogonische Spuren</i> c. alatt Kálmány 1893-as értekezését közli németül. „[...] nem az »ösvallásra«, »mitológiára« vadászik – legfeljebb ezek nyomait (»Spuren«) regisztrálja a maga és kortársai gyűjtéseiben.” (sokacsz) <i>néphit</i> templomi szerek a <i>magyar néphitben</i>	<b>Wislocki 1891. 394.</b> <b>Wislocki 1893a.</b> <b>1893b.</b> <b>(Voigt 2003. 31.)</b> <b>1896. 289.</b> <b>Wislockiné 1895. 40.</b>
	<i>babona</i>	(felvidéki tót) <i>babonák</i> (szatmármegyei) <i>babonák</i> (hétfalusi csángó) <i>babonák</i>	<b>Istvánffy 1894.</b> 338. <b>Jakab 1895. 309.</b> <b>Kolumbán 1895.</b> 398.
	<i>pogány</i> <i>istentisztelet</i>	<b>Finnül</b> írt munka, magyar fordításában is a <i>pogány istentisztelet</i> (’mitológia’) terminus szerepel. őseink <i>istentisztelete</i> , őseink <i>pogánykori hitélete</i> , <i>magyarok ösvallásának emlékei</i>	<b>Krohn [1894]</b>
	<i>pogány</i>	<i>pogány-kori emlékek; babonás elfogultság következménye volt pogány szokások őseinknél</i>	<b>Bán 1908.</b> <b>Mátyás 1896. 20.</b> <b>1897.</b>

időszak	paradigmák	fogalomhasználat (illusztratív szövegrészek)	szerzők
	kulcsfogalmak		
	<p><i>magyar</i> <b>mythológia</b></p>	<p>Szent Péterrel helyettesítik az ős hiedelem egyes legendáiban a magyar Teremtőt</p> <p>Az ős tűzimidás nyomai megvannak a mesében, népszokásokban és <i>babonák</i>ban.</p> <p>általánosan elterjedt <i>hiedelem</i>, hogy a csillagokra rámutatni [...] nem szabad</p> <p>Az ő-vallás vízimidását a nép meséi és <i>babonás szokásai</i> még mindig sejtetik.</p> <p><i>vallási őshiedelem</i></p> <p><i>babonás néphit</i></p> <p>(kalotaszegi; szilágysági) <i>néphiedelem</i></p> <p><i>pogány szokások és hiedelmek</i></p> <p>...a magyar <i>ősvallás</i> lényegében nem volt egyéb, mint az igézetekben való <i>vak hit</i>; ezt a <i>nép babonás hiedelmei</i> ma is kézzelfoghatóvá teszik</p> <p>A <i>babonás vélekedésben</i> és <i>eljárásban</i> méltán keresünk és látunk <i>mythológiai töredékeket</i>.</p> <p>A <i>babonák</i> „a magyar ó-törvény” és „ős világnézet” apró tükördarabjai, melyeket a <i>néphit</i> [...] tartogat...</p> <p>A <i>babonának</i> sok más <i>eszköze</i> is szellemmel bírónak tartattak és tartatnak ma is a <i>babonáskodás</i> nem egy esetében</p> <p>a nép előítéletei, <i>babonái</i> és védekezései az ősvallás rossz szellemei ellen; <i>fennmaradt babonák</i></p> <p>Szt.-György éjjelének és napjának <i>babonái</i>; nagypénteki <i>babonák</i>; pünkösdi ~, kétasszony napi ~; karácsonyi <i>népbabonák</i>; Szilveszter-esti ~; tűz ~;</p> <p><i>babonás hiedelmek és jelentőségek</i>; <i>babonás hiedelem</i></p> <p>(Szent Görgy naphoz kötött) <i>hiedelmek</i> és <i>babonák</i>; kereszténynyé lett magyar <i>hiedelem</i></p> <p>szerepelnek népünknek úgy ünnepi szokásaiban mint <i>kereszténytelen babonáiban</i> a <i>néphitnek mitológiai</i> alakja</p>	<p><b>Kandra 1897.</b></p> <p>42, 113, 187, 193.</p> <p>70.</p> <p>71.</p> <p>71–72.</p> <p>86.</p> <p>91, 301.</p> <p>96, 155, 158, 238, 250.</p> <p>97.</p> <p>119.</p> <p>120.</p> <p>121.</p> <p>122.</p> <p>127; 128.</p> <p>129; 210, 211; 217;</p> <p>228; 233; 240, 243;</p> <p>299.</p> <p>131, 154, 155.</p> <p>132; 393, 395.</p> <p>134.</p>

időszak	paradigmák <i>kulcsfogalmak</i>	fogalomhasználat (illusztratív szövegrészek)	szerzők
		<p>(kalotaszegi; kecskemét-vidéki; szabolesi; szegedi) <i>hiedelem</i>  <i>öshit; babonás tisztelettel</i> környezett elementumok; óriásokat illető <i>faji hiedelem</i> tekintetében  <i>babona, babonák; babonáság; babonások</i>  <i>a néphit babonái; néphit babonás nyilatkozatai; babonás eljárás</i>                      úgy az Ördögnek, mint az elemisteneknek áldozott s <i>babonás szokásaiban</i> áldoz a <i>néphit</i> ma is  <i>babonás hagyományok; babonás szokások; babonás föllevés</i>                      (Lucza-napja, kedd) a <i>legbabonásabb nap; babonás napok</i>; egész sora van a keddi <i>babonáknak</i>;                      (kalotaszegi; csallóközi) <i>néphit</i>;  <i>szertartásos babona; visszababonázza a tejet</i>;                      elegendő rámutatunk a <i>néphit babonás áldozataira</i>, melyeket a fákna hoz a rontóknak („megesinálók”) <i>babonás igéi; holmi babonával</i> gyógyítanak;                      kuruzsolás és <i>babonákban hívőknek serege</i>                      a feledésbe ment <i>mythoszt</i> sejteti itt-ott még majd a nevezet, majd a <i>babonás használat</i>                      „vízvetés <i>babonája</i>” [...] szemmel verés orvossága; Gyógyítás fenyegető igékkel és ráolvasással. Mindinkább belezökkenünk azon <i>különösebb babonákba</i>, melyeket bosszankodással utasít az agyrémelek hazájába a tanult ember, és hathatós dologként mivel az ősvallásnak öntudatlan híve: a tudatlan köznép.  <i>pápista babonák</i>                      A <i>babona</i> valóságon alapszik.; legtisztább magyar vidékek <i>hiedelme; balhiedelem</i> lenne azt gondolnunk</p>	<p>154.                      156; 182; 238; 248; 256.                      163; 164.                      179, 189, 247, 297; 304; 362.                      194; 301; 332.                      206; 282.                      218; 222, 228.                      230, 247; 245; 92.                      249; 299, 301; 393;                      282; 295.                      288.                      301; 309.                      313.                      323.                      328; 331.                      338. (Bormemisza adatai)                      363; 376; 376.</p>

időszak	paradigmák <i>kulcsfogalmak</i>	fogalomhasználat (illusztratív szövegrészek)	szerzők
	<p><i>néphit és népszokás</i> <i>mythológiai irányok és módszerek</i> <i>Magyar mitológia</i>  <i>Mitológia</i></p>	<p><i>Völksglaube und Volksbrauch</i>  [Rendszerező áttekintés.]</p> <p>Ipolyi ily című munkája (1854) óta e néven szokás a <i>magyarok ősvallásának</i> nyomait kutató tudományt jelölni, amelynek tárgya azonban a mitológia (l.o.) nevet ennek csak abban az értelmében viselheti, amilyenben <i>pogány hitrendszerük</i> teljes kialakulása előtt monoteisztikus vallásokra (tehát a keresztény, zsidó vagy mohamedán hitre) tért népek ősvallásának nagynehezen felderíthető szórványos nyomait e név megilleti. E <i>nyomokra</i> épp úgy mintás analog esetekben, a M.-t illetőleg is kétrendbeli források vetnek némi világot. Az első csoportba azok a fejtegetések vagy emlékek tartoznak, amelyek a magyaroknak keresztény hitre térésük előtt valóságos külső tanúságot tesznek. A második osztályba pedig azok sorolandók, amelyek e vallás régebbi alakjára annak a még többé-kevésbé ma is élő hagyományból és a velünk rokon népek mitológiájából engednek következtetést.</p> <p>(gör.) a. m. 1. mitoszok rendszere, 2. mitosz-tudomány. Minthogy pedig a mitosz ez összetételben használt jelentése szerint a. m. monda, rége: a M. (2. értelmében) a mondák, régek, tűzesebben vallási mondák, hitregék tudománya. Mint ilyen az egyetemes és összehasonlító vallástudománynak az a része, mely a mondákba, regékbe foglalt vallási képzetek és tanok eredetét, jelentését kutatja és fejtegeti. A M. tehát kezdetiben azon értelmi és erkölcsi szükségérzet szülötte, amely az embereket vallási életük fejlődése bizonyos szakában arra készíti, hogy hitregéik elhomályosult vagy visszásnak tetsző elemeit saját koruk uralkodó felfogásával összhangba juttassák.</p> <p>Ha a fenti meghatározás szerint a <i>M. a hitregék tudománya</i>, akkor körébe tartozik természetesen mindaz, ami a hitregék eredetét, fejlődését és jelentését s a bennük kifejezett vallási eszmékből levont összes következtetéseket valamiképp megvilágítja. Mindenekelőtt tehát azzal kell tisztába jönnünk, mit tekinthetünk tulajdonképeni hitregének, mitoszoknak. E szó eredeti értelme, amely csak a. m. mese v. mondás egyáltalán, e kérdésre korántsem adja meg a feleletet. Mint a legtöbb szónál, úgy itt is csak a kiindulópontját jelzi az etimológiai magyarázat annak a fejlődési folyamatnak, amelyen a véle jelölt fogalom addig átmert, ameddig oda jutott, ahol a szó értelme egyáltalán kérdésessé válhatott. A mitosz szó jelentése is csak oly korban lehet kérdéses tárgya, amikor már maguknak a mitoszoknak az értelme is magyarázatra szorult,</p>	<p><b>Katona 1887–1889.</b>  <b>1896a.</b>  <b>1896b.</b> 58b–59a.  <b>1896c.</b> 706a–708b.</p>



időszak	paradigmák <i>kulcsfogalmak</i>	fogalomhasználat (illusztratív szövegrészek)	szerzők
	<p><i>magyar mythologia irodalma</i></p>	<p>tehát amikor már a M. egyik vagy másik módszerű és alapfeltevésű iránya javában virágzik. Ehhez az alapfeltevéshez képest szűkít vagy tágul a mítosz értelme is, sőt másféleképen is módosul, nemcsak fogalmának köre tekintetében. Az ilyen többé-kevésbé önkényes előfeltevésekhez szabott értelmezés alapján igazán tudományos meghatározását adni a mítosznak nem is igen lehetséges [...]</p> <p>Ezek a tipikus hitregék pedig szólnak: <b>1.</b> a világ, vagyis az ember és az emberen kívül lévő vagy csak képzelt dolgok eredetéről, természetéről, sorsáról és rendeltetéséről. <b>2.</b> Az ember sorsát intőzőkül elismert hatalmak kultuszáról vagyis arról, miként lehet e hatalmakat az ember érdekének kedvezőké tenni, megnyerni, megengesztelni. A mítoszok egyik része e szerint dogmatikus, másika e dogmák alapján álló rituális magot rejt.</p> <p>[A korábban körvonalazódó törekvések, eredmények rendszerezését és értékelését megvalósító első áttekintés.]</p>	<p><b>1897.</b></p>
	<p><i>ősvallás, mitológia, őstörténet</i></p> <p><i>néphit</i></p>	<p>[...] nemcsak vogul, votják, kaukázusi nyelvészeti dolgozataiban, hanem önálló tanulmányaiban is foglalkozott az őshaza és a mitológia kérdéseivel [...] módszertani- lag, terminológiaiilag dolgozatai nem következetesek, »ősvallás«, »mitológia«, »őstörténet«, »ős/i/ haza«, sőt »varázsige«, »bűbájosság«, »samanizmus« és sokminden olvasható dolgozatai kulcsfogalmaiként.”</p> <p>[...] folyóiratunk tíz évfolyama, különösen a <i>néphitre</i> és népszokásokra vonatkozólag, gazdag tárháza a becses anyaggyűjtéseknek.</p> <p>A helyett, hogy az individuális ész katedrójáról <i>egy népek hitét vakhítnak, szokásait helytelenségnek</i> bélyegezzük, így a népek szokásai és eszméi az emberiség szellemének titokzatos nyilvánulásai gyanánt tűnnek föl, mely közös emberi szellemnek csodálatos ténykedését az ember saját lelkében egész mivolta szerint át nem érti, legfeljebb az ihlet óráiban sejtve érezheti.</p> <p>csoportok szellemi életének <i>szokásokban, hitben, joggyakorlatban, művészetben s nyelvi kifejezésekben</i> nyilvánuló jelenségei</p> <p><b>Néphit: A jelenkori mithikus képzeteket</b> tárgyaló közlések. — Időkre és időszakokra vonatkozó néphitbeli képzetek. — A természet jelenségeire vonatkozó képzetek. — Varázslat és bűvölés. — Jósítás. — Népies gyógyszerek és gyógyítás. — Amudiójából idézi)</p>	<p><b>Munkácsi</b> (Voigt 2003. 35.)</p> <p><b>1899.</b> 398. 402.</p> <p><b>1900.</b> 38. 38–39. (Newell 1894-es <i>Enciklopédiájából</i> idézi)</p>

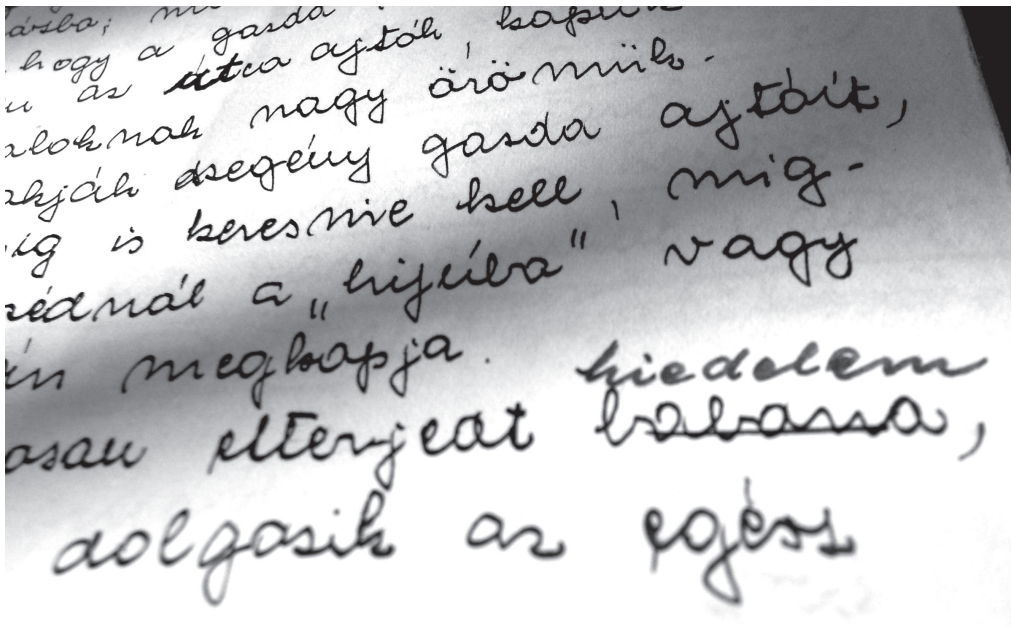
időszak	paradigmák <i>kulcsfogalmak</i>	fogalomhasználat  (illusztratív szövegrészek)	szerzők
		<p><i>Ősnyelv</i> és <i>ősnép</i> pusztán költött fogalmak.</p> <p>Mindenkép [sic!] csak arra van utalva a kutató, hogy a népköltésben mesterkélt-ség nélkül előadott szokásokra és <i>néphitbeli szemléletekre</i>, mint leghitelesebb és legközvetlenebb vallomásokra építsen.</p> <p>„Általában egyszer s mindenkorra” — írja KRAUSZ — „szakítanunk kell azzal a babonával, hogy mi európaiak az emberiség legmagasabb rendjét alkotjuk. Ha ezen előítéltektől megszabadultunk, alapos kutatással rájövünk, hogy azok a lenézett <i>primitív</i> népek sok tekintetben <i>magasabb</i> fokon állanak, mint mi s hogy legtöbbször tekintetben csak alakilag, látszólag térnek el tőlünk [...]”</p> <p>fontos elem »az eredeti motívumok <i>elfelejtésének</i> ténye«, a melynek következtében a nép idővel nincs tudatában többé a kultusz gyakorlatánál ama motívumoknak, melyek amazt létre hozták</p> <p>közös ősiség</p> <p>„Szerencsére” — úgymond — „van az irodalmi hagyományokon kívül élő szóbeli átörökítés is, mely nem kevésbé tartós s gyakran hívebb amannál, igaz ugyan, hogy az a hagyomány, mely a nép ajkán él s terjed tovább nemzedékről nemzedékre, kissé megváltoztatja az eredeti alakítást; de ez a változtatás önműdatlanul, bizonyos lelki törvények szerint történik s többször évezredekken át sem tér el annyira az eredetitől, a mennyire valamely mesterséges irodalmi feldolgozása ugyanazon tárgynak.</p> <p>E mellett <i>az élő hagyományban</i> az is megkönnyíti az ősi alak visszaállítását, hogy különböző vidékekről gyakran nagy mennyiségű változatok állanak rendelkezésre, melyekből kritikai egybevetéssel az eredeti elemek kellő biztossággal kihüvelykezhetőek”.</p>	<p>39.</p> <p>40.</p> <p>—</p> <p>41.</p> <p>42. <b>(Frobenius</b> nézetét idézi)</p> <p><b>1900. 88.</b></p> <p>92. <b>(Krohn</b> nézetét idézi)</p>

7. táblázat  
A 20(-21). századi tudományos fogalomhasználat<sup>75</sup>

ÖSSZEGZÉSEK	
hitvilág	A MAGYARSÁG NÉPRAJZA IV. kötetében: HITVILÁG c. fejezet két alfejezete: <i>Babonás hiedelmek és eljárások és A magyar ősi hitvilág</i>
néphit	<i>magyar néphit kutatása</i> magyar nép <i>hiedelemvilága</i> MAGYAR NÉPRAJZ VII. kötetében: NÉPHIT – NÉPI TUDÁS fejezet keretében: magyar <i>néphit</i> kutatás története <i>néphit</i> <i>néphit, népi vallásosság</i>
	Szendrey 1948 Dömötör 1981 Dömötör 1990 Pócs 1990 Bartha 1998
KELET ÉS NYUGAT KÖZÖTT	
ősvallás	<i>keleti</i> elemek (a népmesékben) a „vasorrú bába” és <i>mithikás</i> rokonai <i>ősvallási maradványok; ősi vallás, világkép</i> <i>mitológiai tanulmányok</i> <i>ősi magyar hitvilág</i> <i>pogány magyarok hitvilága</i> <i>hiedelemrendszer, világkép és mitológia</i> magyar <i>samanizmus</i> és a honfoglalók <i>hitvilága</i> <i>ősvallási</i> elemek (a nyelvben) magyar <i>néphit</i> és népszokások
néphit	Solymossy 1922 1927 Berze Nagy 1958 Diószegi 1971 1978 Hoppál 1976 1996 Pais 1975 Róheim 1925

<sup>75</sup> A táblázatban a 20. századi adatok a Keszeg Vilmos által elkülönített paradigmák keretében szemléltetik a fogalomhasználatot. Vö. Keszeg Vilmos: *i.m.* 2010. A forrásmunkák adatozását lásd az 55. jegyzetben.

HIEDELEM ÉS SZÖVEGMŰFAJ	
hiedelem (monda)	magyar <i>hiedelemmondák</i> rendszerezése magyar <i>hiedelemmonda</i> katalógus
	Körner 1967, 1970 Bihari 1980
	MAGYAR NÉPRAJZ V. kötetében: <i>hiedelemmonda</i> Nagy 1990
HIEDELEM ÉS RÍTUS	
babonás hiedelmek és szokások babona	<i>babonás hiedelmek és szokások; babonás hiedelmek</i> <i>ősmagyar temetkezés</i> szokásaink és <i>babonáink</i> „ <i>babonaszótár</i> ” terve babona; <i>hiedelemvilág</i> , népi tudás, <i>hiedelem, néphit, mágia, babonás hit,</i> <i>babonás cselekmény</i>
	Györfly 1916; Kiss 1919. Szendrey 1928 Szendrey 1941 Szendrey–Szendrey 1940 Fazakas–Székely 1990
ÖSSZEZÉS	
hitvilág	MAGYAR NÉPRAJZ I/2. kötetében <i>hiedelmek, vallási képzetek; hiedelemvilág; hitvilág</i> Pócs 2009



Az *Ifjú Erdély* pályázatára beérkezett kézirat szövegrészlete (1938)<sup>76</sup>  
(A fényképet készítette: Ilyefalvi Emese)

**The Folk Belief „without Shadow”. The Conceptual History of Superstition.**

*Keywords:* folk belief, historical forming of the concept, Hungarian codes and glosses, research of beliefs

The ‚relief, protection’ meaning of the concept of *belief* had vanished during almost half of a millenium. Meanwhile, due to a semantic contamination in the 18<sup>th</sup> century, a value judgement was born in the (textual) field of the Hungarian discourse established around the concept, making its effect even today. The study outlines the historical forming of this concept of folkloristics, that of *belief* through reviewing 15<sup>th</sup> and 16<sup>th</sup> century Hungarian codes and glosses, various printed (literary, political, historical, religious) works and translations published between the 16<sup>th</sup> and the 21<sup>st</sup> century, as well as the results of source research in the field of beliefs.

<sup>76</sup> A református diákok *Ifjú Erdély* című folyóirata 1938-ban téli néphagyományok gyűjtésére vonatkozó útmutatót jelentetett meg. A több mint 60 református faluból beérkezett, forrásértékű gyűjtésből Nagy Ödön és Makkai Endre szerkesztett kötetet. Lásd *Adatok téli néphagyományaink ismeretéhez*. Hetven néprajzi gyűjtő munkája alapján összeállította Makkai Endre–Nagy Ödön. Kvár 1939. (Erdélyi Tudományos Füzetek 103.) A képen az *Ifjú Erdély* szerkesztői által a pályázati anyagban szereplő *babona* kifejezés látható áthúzva, kijavítva *hiedelemre*. Lelőhely: Erdélyi Református Egyházkerület Levéltára, *Ifjú Erdély* iratesomó. (Az első 14 oldal hiányzik, nincs címe, a pályázat tartalma: karácsonyi és újévi szokások, istvánozás. Gyűjtő/lejegyző: Pósta Borbála és Erzsébet. Gyűjtés helye: Nagypetri.) Közölve = Makkai Endre–Nagy Ödön: *i.m.* 96.